

Проф. Сергій Шелухин

До вивчення „Руської Правди“

Уривки з нарисів

63

Прага 1930

Наклад українського університету в Празі

Державна друкарня в Празі

ПРОФ. СЕРГІЙ ШЕЛУХИН

ДО ВИВЧЕННЯ „РУСЬКОЇ ПРАВДИ“

УРИВКИ З НАРИСІВ

81991.

ПРАГА 1930

НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
ДЕРЖАВНА ДРУКАРНЯ В ПРАЗІ

ПРОФЕССОР СЕРГІЙ ШЕЛУХИН.

ДО ВИВЧЕННЯ „РУСЬКОЇ ПРАВДИ“.

(Уривки з нарисів.)

Ми й досі ще не маємо ні систематичної збірки старих українських історичних памяток, ні зведеніх до цілості варіантів, ні перекладу памяток з архаїчної мови на сучасну, ні навіть задовільняючих коментарів. Цей стан джерельної літератури робить не можливим докладний розгляд та глибше студіювання в області українських права, історії, соціології, економики та інших наук, бо використання джерел дуже утруднене.

Памятки „Руської Правди“, які вже видано, роскидані по ріжких тепер дуже рідких виданнях і надруковані з величезною силою помилок ріжного походження, а не мало варіантів іще й не надруковано.

При вивченні „Рус. Пр.“ найтяжча справа з помилками та вставками. Досі не установлено й принципів, як залагодити цю справу.

Одні з них винikли з нетвердої пам'яті списувача. Як XII римських таблиць вчили на пам'ять, так Руську Правду те ж вчили на пам'ять і писали з пам'яти, як збірку норм для практичних потреб, а потім і списували. Другі помилки винikли через малу грамотність переписчиків з попереднього рукопису, особливо з зіпсованого. Треті винikли з того, що списувач, гаразд не розуміючи українського тексту, вносив од себе по своему розумінню поправки і вставки виразами своєї мови, одмінної од українського орігіналу. Отсі помилки найгірші, бо вони часто цілком чужі мові памятки, а іноді й цілком противного орігіналові значіння. Четверті винikли з того, що видавець, думаючи реставрувати правдивий текст, поробив од себе ріжні вставки, скорочення, поправки і знаки затинок.

Візьмемо приклад. В українській мові „ввести“ (куди) і „увести“ (куди) — це те саме. В 73 ст. Карамз. сп. Рус. Пр. „введеть“ і в 55 ст. Троїц. сп. Рус. Пр. „увидить“ (уведеть) — це те саме. Але в московській мові, яка молодша і творилася з київської, „ввесть“ куди, а „увесть“ звідки — це речі ріжні. Московське „увесть“ це українське „вивести“. Слово „вивести“ в тім же значенні є і в московській мові. Одже в 75 ст. Карамз. сп. стойть „уведеть“, то б то введе, а в 57 ст. Тр. сп. стойть „виведеть“ — це поняття цілком ріжні. Українське „уведеть“ московський переписчик зрозумів по своему, як „виведеть“ і поправив. В звязку з цим дехто додав: „в том не платить“ і цим покалічив дійсний змісл, бо в статі як раз навпаки: платить. — Слово: „виведеть“ вжито правильно в 72, 74 ст. Кар. сп., в 54, 56 ст. Троїц. сп. Рус. Пр. Такі скаження зостаються і досі не вясненими остаточно і стали джерелом неправильних товмачень.

Де хто з учених надає значіння старшості списку, напр., Синодальному перед Троїцьким, Карамзинським. Ми цього прийняти не можемо, бо нічим не доведено, що, напр., Синодальний список переписано з кращого оригіналу, ні ж Троїцький, а також що переписувач Синодального списку був грамотнішим, свідомішим, аккуратнішим за переписувача Троїцького списку. Оригінал для Синодального списку міг бути зіпсованим, неграмотним, а переписувач його міг ще збільшити отті ганчі. З другого боку у переписувача Троїцького списку оригінал міг бути давнішим, справнішим, грамотнішим, та й сам переписчик міг бути кращим. Тому, сама хронологія тут ще не помагає. Вся маса списків Руської Правди досі уявляє собою сирій матеріал, який жде великої праці знавця і глибокого критика для зведення в одно.

Де хто, як напр. І. Яковкин в питанні про закупів Рус. Правди, шукав пояснень в Скандинавському праві. Едність людського роду річ давно визнана, але з цього не вийшло однозначності. Аналогії не докази. Великі аналогії Рус. Правда має з кодексом Геттітів Малої Азії, писаним більш як за 1.000 років перед Христом. (А. М. Андрієвський: „Геттітський кодекс і Українська правна культура“, „Наук. Ювіл. Збір. Україн. Унів. в Празі, присвячений II. Презід. Чеськословацької респ. Проф. Т. Г. Масарикові“, Прага, 1925 р.) Кодекс їх — це право хліборобського народу.

Що спільногого у Кіян з Скандинавами X, XI, XII, XIII віків! Нічого, окрім того, що відноситься до єдності людського роду. Норманська теорія походження Київської Русі давно вже без кредиту. В основу її покладено вигадку Шлецера, наче б то літописець вважав Варяжським морем Балтійське море. Тому і варяги Скандинави. Але в дійсності літопис вважав Варяжським морем і Середземне море. (Іпат. літ., вид. 1923 р., стор. 6, 7, 4, 15.) Київська Русь була Кельтами. І тут. дійсно є спільноти, яких скандинавські право й побут не мають.

Так само не до діла і стремління поясняти право Руської Правди пізнішими і цілком чужими Українському народові Московським правом, побутом, культурою. Це речі ріжнородні.

В московськім законодавстві назва закуп, закупень відноситься до бродячого купця, який закупає у населення товари для торгу. В московське право ця назва перейшла, мабуть, з 24. ст. Псков. Суд. Гр. Цей закуп не має нічого спільногого з закупом Руської Правди. Закуп, закупний, закупень Рус. Правди — це той, чию службу, працю, роботу хтось закупив собі від нього. Він запродав свою службу, працю, роботу тому, хт закупив їх од його, тому він закупний, закупень, закуп. Ясно, що закуп уже не може вдруге запродати своєї служби, чи праці комусь другому, бо те він уже продав і цим зобовязав себе до часу, поки зліквідує, поки обілиться, визволиться од того зобовязання. В Московському Судеб. 1550 р. слово „убити“ означає побороти, перемогти, побити, але не позбавити життя. Тому „убитого“ дають на поруки, сажають в тюрму і т. і. (Судебн. 1550 р.. ст. 12 і ін.) В Руській Правді убити означає позбавити життя. Що сталося б з Рус. Пр., коли б у ці терміни Рус. Правди вставити московське значіння!

Таку ж справу маємо і з тлумаченням назви холопом в Руській Правді: надавши йому московський зміст, зробили Руську Правду збіркою норм про рабство на Вкраїні. В Рус. Правді холоп-це слуга,

людина особисто зобовязана і цим звязана й залежна, але ж це свободний, вільний службовець, а не раб. Це і дружинник на службі.

Звичаєве Московське право є правом перш за все фінським, а не славянським. Літопис, історія, антропологія кажуть, що на північ од України живуть фінські племена, тому і звичаєве право там фінське. Проти його боролися царський Судебник 1550 р. (ст. 97), Стоглав 1551 р., Собор 1667 р., який пішов так далеко, що ссудив і деякі визнання Стоглаву. Проф. Сергєевич в своїм „Опыта Изследов. обычного права“ пише, що звичаєве право у Московського народу часто видержувало проти себе по кілька царських указів: „Распоряженія правительства не исполняются не только подданными, но и самими органами правительства . . . Есть примеры, что и четвертому указу не удается доставить торжество правительственной мере, и в конце концов правительство находит себя вынужденным сделать уступку“. („Наблюдатель“, 1882 р.) У проф. Владимира Буданова наведено такий приклад боротьби уряду проти звичаевого московського права в сфері родинного права. („Обзор Истории Рус. Права“, 1909, стр. 429, 431, 432.) В Українців цього не було: звичаєве право вважалося основою.

Ясно, що в епоху звичаевого права, до якої відноситься Руська Правда, не могло бути у Київа спільностей з Суждалем, а потім Москвою в області звичаевого права, і стремління шукати пояснень для Українського в Московськім мусимо визнати не науковими. Та й розвиток Руської Правди йшов не московським шляхом, а мав свій власний шлях на Україні. Цього шляху і ми повинні держатися.

Руська Правда є Українською памяткою права, а тому і до зrozуміння її тексту треба підходити з українськими засобами тлумачення, черпаючи для того матеріали також з джерел народів адріатичної славянської раси, до якої належать Українці, Чехи, Словаки, Серби, Хорвати, Словінці, а також з джерел грецької, римської, кельтської і ін. середземно морських культур, які мали впливи на Україні. Руська Правда цілком чужа правосвідомості й культурі Московського народу. По цій причині, як висловився проф. Влад. Буданов, „в Московском гоударстве... нет никаких следов действия Рус. Правды“ („Обзор...“, стр. 217), а проф. Ф. Леонтович в своїй праці „Рус. Правда и Литовс. Статут“ написав: „Между Русскою Правдою и законодательством московским проходит ничем не наполняемая пропасть“. („Киевс. Унив. Изв.“, 1885). — Але, не вважаючи на це, коли доходить до тлумачення Рус. Правди, то змислу її дошукуються через московське право, наче воно мало б хоч якийсь зв'язок з Рус. Правдою і наче б воно було її органичним розвитком.

„Руську Правду“ писано найдавніш коло 900 років тому назад. Вона є одним з кращих європейських кодексів з високо розвиненим європейським правом свого часу. Ця памятка, як установили Раковіцький, Леонтович, Іречек, Беляев, Владимира-Буданов і ін. дослідники, є памяткою не тільки українського, а і загальнославянського звичаевого права, бо норми її існують і у інших Славян: Чехів, Сербів, Моравів, Словаків і ін.

В часи Рускої Правди панувало звичаєве право, яке завше є продуктом правосвідомости народу в звязку з матеріальними умовами його життя. Кожен народ нормує свої взаємовідносини в сфері сути-

чних інтересів по своєму розумінню їх. Тому звичаєве право кожного народу є правом національним. Навіть чужі впливи й переймання вводяться в це право тілько через лабораторію національної психології та приспособлень до практики і засвоюються в певній переробці, як твір народної свідомості.

По влучному виразу проф. Володимирського-Буданова, звичаєве право є „природженим певному племени чи національності“ („Обзор Істор. Рус. Права“, Київ, 1909, стр. 90). Очевидно, що й невеликі ріжниці в особливостях народів мусять одбиватися на звичаєвому праві. Навіть одно племя в ріжних місцевостях повинно мати льокальні одміни. Це добре знали вже в часи складання Київського літопису, в якім завважено, що окремі славянські племена „иміяхуть бо обычая своя и законы отець своих и предання, каждо свой норов“. (Іпатьевс. спис. літоп., вид. 1923 р., с. 10.)

В науці існує загально прийнятий погляд, що „Руська Правда“ містить в собі норми Київського звичаєвого права з невеликими одмінами в звязку з княжою правотворчістю і рецепціями (з Еклоги). Руська Правда, пише проф. Вл. Буданов, „в головній основі своїй є збіркою звичаєвого права“, а в решті складена „З найдавніших правових памяток епохи звичаєвого права“. (Там же стор. 95, 97, 302.)

Проф. Н. Максимайкові першому належить доказово подане тверження, що Руська Правда є кодифікованою памяткою права. Дійсно, в її викладі є певна система. Це дуже помагає вивченю змісту статей Рус. Правди, а само відкриття цього є великою заслугою проф. Максимайка. Як редакцію норм звичаєвого права, так і систематизацію їх робив Українець, знавець звичаєвого права. Нішо так довго не живе, як звичай. В сучаснім житті маємо такі звичаї, що кінці їх губляться десь в тисячеліттях, як напр. моторич при договорах, кидання молодій під ноги дровини або віника, весільний рітуал і т. і. Ще й досі на Україні в родинні праві селян живе Руська Правда. — Це полегчує вивчення Рус. Правди з допомогою поворотно-історичного методу.

В XIX столітті на Україні маємо розвиненими хліборобство, скотарство, вівчарство, рибальство, чумачку і ін. Ці матеріальні умови життя знайшли собі повний вираз в поняттях, взаємовідносинах, праві, звичаях, побуті Українського народу. Але все отсе з'явилось не в один день, а має свою довгу історію розвитку, коріння якої ховається в глибені віків. Вже з часів Геродота (V в. до Хр.). Греція годувалася хлібом з України. Геродот пише, що Придніпрянці здебільшого були хліборобами і скотарями. Такими він звів Гелонів (покручі Греків з місцевим населенням Київщини, Полтавщини — кн. IV, гол. 109), Скіфів-хліборобів (IV, 17, 53, 54), Еллінів-Скіфів (Калліпіди, покручі, в нижніх частинах Придніпровщини, — IV, 17). Хліборобами називає Наддніпрянців і Скімн Хіоський, і Страбон (I в., кн. VII, гол. 3, § 17). — Страбон пише також, що населення от Дунаю до Дніпра здавен розводить багато овець (Μηλονόμοι — VII, гол. 3, § 9).

За давні часи ми маємо од Грецьких письменників характеристику хліборобського населення на Україні: воно користується хорошиими законами, визначається ввічливістю, чесністю, простотою, справедливістю, прямотою і нелукавієм у взаємовідносинах, але Греки з своїм

торгом принесли деморалізацію (Страбон, Географія, кн. VII, гол. 3, §§ 7 і 8).

По середині між давниною і XIX в. маемо часи Руської Правди, в якій бачимо повний зв'язок між тими давнішим і цими новішим часами Вкраїни. В літопису ще до Правди під 946 р. росповідається, що Древляне, живучи в лісах, „ділають ниви своя і землю свою“. В Акад. сп. Рус. Пр. читаемо: „баран“ (ст. 26), „вівця“ (40, 42), „межу перекреть“ (33), двір (38), „сіно крадуть“ (39), „солод, хліб, пшено, борошно“ (ст. 42, 108), огнищане, смерди, сельський староста — це все каже про хліборобське населення, яке кохається і в вівчарстві. Ще більш про це маемо в Карамз. сп. Рус. Правди: солод, вівці, хліб, пшено, горох, овес (ст. 7), ремісники (12, 108, 109); вівці (39, 42), гумно, жито ссыпане в яму (40), приплід овець (49), договори і відносини зобовязань: позики кун (44), куни в різи (47), жито в присип (позичене — ст. 47), розрахунки з хлібом (58), підпал гумна (97), село, смерди, холопи, огнищане, челядь (ст. 13, 27, 34, 88, 89, 90 і ін.) полба не молочена, овес молочений, ячмінь молочений, жито немолочене, сіно (ст. 60—64), хліб в копах (ст. 58) і ін. Все отсе для культури і правних взаємовідносин е промовляючим, бо звичаєве право поминути цього ніяк не могло.

Ясно, що до тлумачення правових норм Рус. Правди, як памятки звичаевого права Українського народу, мусимо підходити перш за все з українськими засобами, то б то з засобами українських історії, матеріальних умов життя, мови, побуту, культури, звичаїв і т. і. Тут, очевидно, відкривається широке поле для використання так званого поворотно-історичного методу вивчення — спускаючись од сучасних явищ для вияснення темряви давнини по етапах і шляхах розвитку з найдавніших часів, а в найновіші часи піднімаючись з найдавніших.

Що до мови, то для зрозуміння давньої памятки, як „Руська Правда“, очевидно, треба підходити з сучасною памятці мовою того народу, якому памятка належить, то б то з мовою Українського народу, який з VIII в. поступнено набірав собі ім'я Руси од того народу Русинів, що прийшов на Вкраїну з Провансалю по дорозі в Приадріатиці та Придунайщині значно пославянився, на Вкраїні влився в Українську славянську народність. Про це подаю в ірозвідці про Кельтське походження Київської Руси, а тут тілько згадую.

В тільки що опублікованій розвідці проф. І. Огієнка: „Руські“ переклади в Херсонесі в 860 році, („Ювілейн. Збірн на пошану Академикові Д. І. Багалієві“, Харков, р. 1927) ми для справи засобів тлумачення Рус. Правди знаходимо такі вказівки.

Як відомо, з Паноньских житій, Кирило, ідучи в 860 р. (по ін. рахунку 858 р.) на проповідь христіанства до Козарів, знайшов у Херсонесі (Крим) Евангеліє і Псалтир „руськими письмени писано“ і зустрів русина, „глаголюща тою бесідою, і бесідував с ним“, а „вскорі нача чести и сказать“. Кирило знов мови: грецьку, латинську і славянську з Македонії. Очевидно, що мова Русина не була ні грецькою, ні латинською, бо її так не названо. Тому ця руська мова була славянською, бо так швидко читати „руськими письмени“ і говорити „руською мовою“ (чести и сказать) Кирило міг навчитися тілько в тім випадку, коли ця руська мова була близькою до відомої йому мови Македонських славян. Але що найголовніше, так це факт існування вже

в 860 р. Евангелія і Псалтира в перекладі на тогочасну українську мову, бо тодішня руська мова була українською. Проф. Огіенко навів цітату з рукопису 15 століття, очевидно список з ранішого рукопису, „О преставленії св. Кирила учителя словенському языку“ буквально такого змісту: „Грамота русская явилася Богом дана в Корсуні граді Русину, от него же научися Константин философ“. Ця цітата промовляє про традицію, яка жила на Вкраїні про зустріч і вказує на давне, ще перед 860 роком, існування свого письменства на Вкраїні.

Яка ж була мова того письменства? Проф. Огіенко, працюючи над писанням ученого XIV віку Константина Граматика, в його „Кнізі о письменах“ знайшов цілком виразну вказівку на українське походження давніх перекладів. Граматик пише, що Кирило сам не робив усіх перекладів, а вибрав „от всіх их (Славянських) племен мужей відящих греческая письмена и словенські языки“ і утворив з них колегію перекладачів, яка радилася, яку саме з тодішніх славянських мов узяти в основу для перекладів. „Поразсудивше добріи они и дивній мужі и избрало тончайший и краснійший рушкий язык к нему же помошь вдастся болгарський, и сербський, и боснський, и словінський, и чешкаго честь и хорватський язык“ — так, пише Граматик, вони робили переклад. Далі Граматик подає, напр., такі приклади „рушкай мови, прийнятої перекладачами за основу для перекладу: „ляти“, „сорочка“, „глумляхуся“, „борошно“ і т. д. Як бачимо, ці „рушки“ слова є суто українськими. Це, як пише Граматик, „вся божественна писанія рушким языком суть“.

В „Остромировому“ Евангелію 1056 р. в „Отче наш“ маємо: „и не введи нас в напасть“, замісьць послідуального пізнішого перекладу „во искушениі“, або „но избави ны от неприязни“, замісьць пізнішого „от лукавого“. Це наочне підтвердження, що до української мови старіших перекладів. Проф. Огіенко пояснив зміни з українського тим, що пізніше на Україні писали переклади з участю болгарських учених, тому і текст поболгаршили.

Проф. Огіенко зробив такі висновки: В половині девятого віку Київська мова була відмінною від полуднево болгарської чи солунської славянської мови. Писані тексти вимовлялися в Київі згідно з живою мовою (ѣ за і і т. і.). Кияне вже тоді мали свою абетку, як початок Кирилиці, і мали свій переклад Евангелія та Псалтира ще до Кирилового перекладу. У Русина в Херсонесі Кирило вчився Київського, українського наголосу та вимови. Як довідуємося від Граматика, українська мова в 860 роках вважалася „тончайшою і краснійшою“ во всіх славянських мов.

З вище наведеного ясно, що при читанні старих Київських памяток ми при тлумаченні, що до мови, повинні використовувати перш за все українську мову з її лексікою і будовою, як основу, і читати слова згідно з живою українською вимовою, з мовою пісень, дум, шкільних творів, колядок, приказок, прислівя і т. і. При потребі мусимо спрямлятися також з мовами болгарською, сербською, боснійською, словінською, чеською, хорватською. Все це постійно відчувається при читанні Руської Правди, яка писана тодішньою книжною мовою. А ця мова, як пише Граматик, була збудована на українській народній мові.

З літописного запису під 902 роком бачимо: „А Словінск язык

и Руский один — от Варяг бо прозваща Русью, а первіе біша Словіне, аще и Поляне звахуся, но словінская річ бі". (Іпат. 1923 р., стр. 21—22.) Першими од Варягів Русею прозвалися Поляне („яже ныне зовемая Русь“ — зап. під 898 р., стр. 19). — Потім і інші Славяне — а „Славяне в Руси: Поляне, Древляне, Новгородці, Полочане, Дреговичі, Сіверо, Бужане, Волиняне“ (стр. 9). — На особливости Полян між іншими Славянами в звязку з Русею літопис вказує кілько разів (Іпат. сп літ. стр. 6, 7, 10, 19, 22). Ясно, що це відноситься і до мови Київських Славян.

Український народ належить до Адріатичної чи Дінарійської славянської раси. До неї належать також Серби, Хорвати, Босняки, Словінці, Чехи, Словаки (Роберт, Реклю, Денікер, Гамі, Вовк і ін. учени). Про цю спільність читаемо також у письменників VI віку — Іорнанда та Прокопія. Про неї росповідає і Київський літопис, кажучи про розселення Славян з Придунайщини. Про неї свідчать і спільноти язикові, правові, побутові. Ясно, що при недостачі українських засобів, особливо в архаїзмах, мусимо звертатися до названих народів, до їх культур, мов, права, звичаїв.

Інтерпретатори Руської Правди так не робили, віддаючи невільно і несвідомо данину россійській політиці, яка наказувала, а по школах учила, що „украинского нет и не было“ і що існує „единая русская народность“, під якою розумілася московська народность, в яку начебто входить і український славянський народ з своєю старою культурою. Цей унітаризм позбавляв науку позитивного, порівняльного, історичного і поворотно історичного методів розсліду, бо вони оперують над фактами, а факти тенденційно відкидалися або підмінялися фікціями політики.

Русь і Україна в давні часи поняття тотожні. Одну назву принесли Русини, а друга народна. В іпат. сп. літоп. з 1187 року обидві назви — Україна і Русь — вживаються, як сіоніми. Тому і Руська Правда — це Українська Правда. Московія Русею не звалася до XVIII віку.

Плутаючи з назвами, інтерпретатори ігнорували українські засоби тлумачення, а використовували московські засоби, цілком непридатні.

Очевидно, що це противно вимогам науки. У літопису ясно сказано, що на північ од України живуть фінські племена, які відріжняються від Славян і Руси, і що то „инии языци (народи), иже дань даютъ Руси“. (Іпат. літ. стр. 9). Значить, у них і звичаєве право інше, як в Київі, та не може бути і схожим, бо у кожної народності воно національне, а Фіни і славяне національно цілком ріжні. Натурально, що Київське Руське право XI—XIII віків не може бути правом Сужданським, Московським. Тому і роскривати зміст одного другим не можна. — Ріжниці ще побільшуються тим, що в українській культурі маємо впливи еллінські, римські, кельтські, тоді як в московськім праві цього нічого немає, а за те є впливи таких культур, яких в Українського народу немає й сліду. Пізніший Візантійський вплив на Москву був тілько впливом християнства в монархичній інтерпретації його.

Отсі хиби і були найголовнішою причиною, через яку ми й досі не маємо правдивого тлумачення Руської Правди. Інші причини другорядні.

Не диво, що між інтерпретаторами провадиться неперестанна полеміка. Проф. Вол. — Буданов, полемізуючи з Н. Дебольським, попрікав

його в „перехитрених толкованіях“ („Обзор“ стр. 413), хоч сам в них грішний не менше. Не диво, що для залагодження абсурду доходили до припущення, що право Рус. Правди допускало діездатність ширшу за правозадатність. („Обзор“, стр. 412). Вважаючи од себе холопів, закупів і ин. рабами, мусіли зробити і таке припущення. Так само, не вияснивши дійсного значіння в українській мові слова „объл“, „обил“, „обилний“, „обель“, одні учені твердять, що воно означає „повного холопа“, „повного раба“, а другі, що „не повного раба“. Полемізуючи з Сергеевичем, який писав, що „обельне холопство“ це „не повне холопство“ і що „закуп“ — це не холоп, Буданов твердив навпаки і писав, що „обель“ — це повний холоп, раб, а закуп — це „неповний холоп“. („Сергеевич, юрид. древ., I, стр. 140, Буданов, „Обзор“, стр. 410.)

Проф. М. Дьяконов категорично твердить: „холоп не суб'єкт, а об'єкт права“, раб, і що для рабів були назви „несвободного населення — холопы, челядь, обель или обельные холопы“. (Проф. М. Дьяконов, „Очерки Общественного и Государ. строя древ. Руси“, СПБ., 1908, стр. 102.) Звідки і од якого пня (корня) „обел“, „обелний“ і „обилний“ Рус. Правди означає *раба* — не відомо. Такого значіння для цього слова немає ні в одній славянській мові. Це просто є вигадкою, фантазією. Яка нісенітниця вийшла б, коли б це значіння вставити в купчі XV віку: „именіе свое набитое село П. продал обел, вечно, николи не порушно“.

Такою ж вигадкою є й заява Дьяконова, що 102 ст. Р. П. Тр. сп. „оже кто хотя купить до полугривны“, або 119 ст. Р. П. Кар. сп. „еже кто то купить хотя и до полугривны“ означає наче б то „продажу себя в присутстві свидетеля хотя бы за полгривны!“ (Дьяконов, стр. 104.) Це „хотя бы“, як побачимо далі, є те ж вигадкою, свавільним виведенням старого „хоть“ од „хотя бы“.

Така полеміка з голословними тверженнями не могла мати добрих наслідків: Ми й досі навіть не наблизилися до розуміння Руської Правди і треба починати всю роботу майже заново.

Очевидно, що памятки українського і названого по державі літовсько Руського права повинні бути використаними найповніше. Вони продовжують Руську Правду і своїм змістом і мовою звязані з нею органично.

Через обмеженість місця ми подамо свої пояснення тільки для деяких статей Руської Правди, все таки ні трохи не претендуючи на непохібність хоч би вже через те, що використовуємо тілько Академичний, Троїцький та Карамзинський списки. Другими ми не роспоряджаємо.

70, 71, 72, 73 ст. Рус. Правди Карамз. сп.,
52, 53, 54 і 55 ст. Рус. Правди Троїц. сп.

Вказані статі Рус. Пр. відносяться до унормовань взаємовідносин між закупом і його „осподарем“, „господином“, хазяїном в справах сутичних цівільних інтересів і правопорушень з лихої волі. Для цих останніх випадків, як для злочинів, право цих статей установило свої карні санкції. Таким чином, право, викладене в 70, 71, 72, 73 ст. Рус.

Пр. Кар. сп., містить в собі норми цівільного і карного права. Суб'єктами прав воно вважає як господаря, так і закупа, бо і того і другого трактує взаємно звязаними в правах і обовязках один проти другого. В соціальних відносинах звичайно господар фактично дужчий за закупа, який в великий мірі залежить від його економично. Натурально, що і зловживання становищем дужчого проти слабішого бувають звичайно з боку дужчого, од якого, таким чином, право мусить захищати закупа. Того вимагала не тілько елементарна справедливість, а ще більш громадська небезпека заколотів, сутичок, боротьби, загрожуючих і грізних особливо в часи Рус. Правди. Постійні наїзди кочовників і загрози спільногого лиха вимагали утворення в населенні організації, еднання, солідарності. Ця небезпека була особливо тяжкою для заможніх. Вже через це вони мусіли в своїх відносинах до залежного і незаможного бути обачнішими, уважливішими і обережнішими. Оповідання літопису про те, як князі старалися додгожати дружині і як кн. Володимир навіть срібні ложки зробив для дружинників з їх вимоги, є виразно промовляючим. Дружина ж була о стілько звязана з інтересами населення, що навіть од походу одмовляла князеві, щоб не нашкодити селянам. Вказані статі Рус. Правди трактують про залагодження сутичок та непорозумінь між закупами та господарями і про охорону закупів од зловживань з боку хазяїнів, господарів, своїм становищем соціально і економично дужчих.

Про закупів існує велика література, але поки що вона вияснила дуже мало. Руська Правда, як памятка звичаевого національного права Українського славянського народу, органично звязана з його правосвідомістю і його перш за все українськими, а не якимись іншими, матеріальними умовами життя. На це менш за все зверталося уваги ученими. Особливо що до закупів та холопів.

Найновіші праці про закупів Рус. Правди належать проф. Н. Максимейкові та Н. Л. Рубінштейнові. („Наук. Запис. Наук.-дослідч. катедри історії Української культури“, ч. 6, присв. акад. Д. І. Богалієві, Харків, 1927, стр. 27—47 і 49—62.)

Перший пише цілком правдиво, що „при критичнім відношенні до тексту Рус. Правди“ можна досягти добрих результатів навіть з самого тексту її. Але всі дослідники Рус. Правди те-ж думали, що вони критично відносяться до тексту її, про те проф. Максимейко сам визнає результати їх дослідів не задовольняючими. Такі результати і у проф. Максимейка, бо він держався старих методів. Навіть хибно ставив затинки і прийняв без критики свавільне тлумачення слова „obel“, поширене Будановим і не виправдане ні одною мовою. Проф. Максимейко справедливо вважається одним з авторитетних учених і наведене нами іллюструє про стан науки про Руську Правду.

Другий автор, Рубінштейн, підійшов до питання про закупів інакше. Він те-ж почав з констатування, що до цього часу не існує в науці задовольняючого одного вирішення питання про закупів, і каже, що це має причину в „неправильнім підході дослідників до проблеми“ та „в дефектності вживаної ними методи“ (стр. 49—50). Визнаючи існування феодалізму в Київській Русі, Рубінштейн ділить Русь на торгову і хліборобську, підходить до закупництва з соціологичним методом розсліду і аналізу, „виходячи з соціальних та економичних відношень

доби“ Рус. Пр. (стр. 53). На закупів він дивиться, як на соціальний інститут, що уявляє собою „комплексне явище, яке посідає в собі елементи ріжких правовідносин у нерозчлененому вигляді“, в формі договору позики і найму. Закуп має своє господарство і займається ним поруч з виконанням певних робот на пана“ (стр. 50—51). Коли додати до цього, що закупництво це договір не тілько позики та найму, а ще і аренди, то побачимо, що Рубінштейн ближче підійшов до шляху, який веде до правди. Але, вказавши помилки Яковкина, Буданова, Ясинського і ін., він сам зробив помилку того ж характеру, а саме не розважив того, що Руська Правда є памяткою звичаєвого українського права, тому не можна підходити до неї з російським масштабом. Для соціологичного методу ігнорування національних елементів не допустиме. Для вияснень Руського права він мусів би перш за все вияснити, кого саме він вважає Русью, що таке Русь! Ігноруючи особливості соціальних відносин на Україні, Рубінштейн приймає тогожність феодальних відносин в цілій Європі і для України взяв те, що йому подобалося. Очевидно, що Кельтське походження Київської Русі, яка прийшла з півдня Франції через Норік, Панонію та Приадріатику з родинам в кількості коло ста тисяч душ спочатку на Тамань (Тмутаракань), а потім в Київщину, і принесла з собою здобутки своєї культури, з якими і вилася в українське славянське населення, мусіло відбитися на всім укладі життя Українського народу і мати свій вираз і в Руській Правді. Ясно і те, що не можна ототожнювати соціальних явищ на Україні і в Західній Європі, особливо в питаннях взаємовідносин, як робить це Рубінштейн, ототожнивши інститут закупів Рус. Правди з Західно-Європейським середневічним прекаріатом, в якім людина „стоїть на порозі невільництва“ (стр. 53).

Тітмар епископ Мерзебургський, який вмер в 1018 році, в своїй хроніці (кн. VIII, гол. 16), пише, що „Київ терпить постійну шкоду від безперестанних нападів Печенігів, але має більш 400 церков, 8 торговиць і народу без числа, головним чином біглих рабів зо всіх країв, особливо з проворних данів“. — Таким чином, як бачимо, в Київі, порівнюючи, була така велика свобода, що туди на волю збігалися втікачі од рабства „зо всіх країв“, і народу там було через це „без числа“. Це за часів Руської Правди. Імператор Маврікій писав так: „Полонені у них зостаються не в постійнім рабстві, як у інших народів, але їм призначається певний час на одробіток, після чого їм дается право або зостатися у них вільними, або ж вернутися до своїх, заплативши викуп“. Проф. Володимирський Буданов, посилаючись на Закон Судний, каже, що полонені в Київській Русі зоставалися в неволі до одробітку ціни викупу і продавалися до кінця одробітку викупу, а не в вічу неволю, тому продавалося і право на ще не одроблену частину викупу, а одроблена частина зараховувалася і тим, хто купив на одробіток („Обзор Ист. Рус. Пр.“, 1909, стр. 402—403).

В договорі Олега з Греками 911 р. установлена ціна для викупу полонених і проданих в рабство, як для Греків, так і для Руси — це „челядиная ціна“, то б то як за рабів (ст. 9 по Христ. Буданова). По договору кн. Ігоря з Греками 945 р. уже таксовано викуп за людей старих, молодих і середнього віку (ст. 7). Як бачимо з Слова о Полку Ігоревім, памятки 1187 року, викуп міг бути і зовсім малий: тут чи-

таемо: „была бы чага по ногатъ, а кощѣй по рѣзанъ“, то б то: половецька невільниця по $\frac{1}{20}$ частини гривні (16 коп.), а невільник по $\frac{1}{50}$ (6 $\frac{1}{2}$ к.). В Рус. Правді за літо роботи пів гривні (ст. 40 Кар. сп.). Жінці з дочкою призначено по гривні на рік (ст. 65 Кар. сп.). Під час Рус. Правди грошей було мало, товарообмін був натурою здебільшого, як і позики та виплати, самі гроші звалися: гривна (од грива), скот, куна (од куниці), векша (білка). Зaborжені росплачувалися службою, працею, одробітком. Це завше треба мати на увазі при вивченні Рус. Правди. Окрім торгової та хліборобської була їй Русь службова, дружинники, які наймалися на службу.

Маємо ще їй ту особливість для Київської Руси, що Полянська земля була місцем постійних боїв, через що і назву Поля, Вкраїни собі придбала. Літопис так каже: „И нарекоша и Киев и бяше около города лѣс и бор велик и бяху ловящe звѣрь бяхуть бо мудри и смыслли и нарицахуся Поляне от них же суть Поляне“ (Іпат., вид. 1923, стр. 8). Поле-це місце боротьби, бою, лову. З цього полювати, ополчитися, полк, польний гетман, полевий суд, полонений і т. д. Місце судових поединків те ж поле. Поляне в початку були тільки Кияне — каже літопис, і „от них же суть Поляне“. В полі рубаються мечами, тому і земля вкраяна мечем од противників є Вкраїна, Україна. У Греців город здався польс, а Київ вони називали тò хастроу тò Кюа́ва (у Константина Порфирогенета 905—959 р.), що означає: військовий стан, військовий табор, лагерь. На цю особливість Київського життя звичайно не звертають уваги, а вона промовляє, що Київ мусів бути також місцем для найму людей в військо, в дружини, що вимагало регулювання взаємовідносин нормами права і вже по цій причині мусіло відбитися і в Руській Правді. Русь-Поляне була войовнича.

Вже це само, помимо славянських національних особливостей, про які правильно вказав Буданов, перестерігає од ототожнень Українських явищ з Західно-Європейськими, хоч Українська нація і належить до народів Західної Європи. Тут ототожнення неможливі так само, як між Італійцями, Німцями, Англійцями, Французами. Кожна нація має свої особливості, які творить навіть в перейманнях. — Тому кельтський інститут приданого, кліентури, боярства, кара потопленням і т. і., принесені на Вкраїну Русинами, набули на Вкраїні місцевих особливостей і одмін.

70 ст. Рус. Пр. Кар. Сп. така: „Оже закупный бѣжить от господина то обел идетъ ли искати кун а явлено ходить к князю или к судьям бѣжить обиды дѣля своего господина то про то не робять его но дати ему правда“. 52 ст. Тр. сп. така: „Аже закуп бѣжить. Аже закуп бѣжить от господы то обель идетъ ли искать кун а явлено ходит или ко князю или к судиям бѣжить обиды дѣля своего господина то про то не робять его но дати ему правду“.

Тексти, як бачимо, по змісту одинакові. Те, що в однім „закупный“, а в другім „закуп“, в однім „господин“, а в другім „господа“, в однім „обел“, а в другім „обель“, в однім перед „к князю“ немає „или“, а в другім є — це все тут ріжниці в змістові не робить.

70 ст. Р. П., як і слідуючі, стойть в відділі договорів та ріжних зобовязань. Це треба брати на увагу при дошукуванні її змислу. Передульша 67 ст. трактує про брання „рѣзу“, процентів на позику, на

стовп. 68 ст. передбачує випадки, коли купець, маючи чужий крам (чи гроші), загубив би його. Коли це сталося через нещасний випадок (пожежа, підтоп, війна) з причин, од його не залежних, то „не насилити ему, ни продати его“ (купця), а хай він платить по можливості, бо „не виноват есть“; коли ж це сталося з його вини — через п'янство, гру, рострату і т. и., то ті, чий крам, вільні поступити, як хотять: або підождати йому, поки виплатиться, або стягти з його шкоду примусовим способом — „продадуть ли его“ с торгу.

Вираз „купець... истопится“ проф. Буданов прийняв за „утонет“ (Христ. по ист. рус. права, 1872 р., I, стр. 65). Але далі „не насилити ему, ни продати его“ показує, що „истопится“ відноситься не до купця, а до краму, який погинув через підтоп, бурю на воді, пожежу і т. и.

69 ст. передбачає той випадок, коли хтось „многим должен будеть“, — тут установлюється конкурс виплат боргів у тодішніх умовах життя. Нинішнє право знає нещасну, необережну і злісну неоплатність. В останньому випадкові проти банкрота вживається навіть позбавлення свободи, тюрма. Але ж це ніхто не може прийняти за прикмету поращеннія.

Далі йде цітovanа 70 ст. Рус. Пр., яка трактує про людину, якої службу, працю, роботу куплено наперед, то б то закуплено. Тому він закуп, закупний. Це боржник, зобовязаний перед своїм контрагентом, службою, роботою, одробітками. Це і наймит, звязаний договором найму. Так водиться і тепер. Це, очевидно, звязує свободу закупа, він не сміє ухилятися від розрахунку, скриватися, зникнути, бо це було б проявом злочинної волі і дало б право вжити проти його правних ре-пресій, примусу заплатити те, що винен, виконати, до чого зобовязався. Це вкладено в слова: „Насилити ему, продати его“ (68 ст. Кар. сп.). Закуп продав не себе, а свою працю, службу, він є вільним, але звязаним своїм зобовязанням. Він є наймитом, холопом. Його господин має право на його особу тільки в межах зобовязання, в межах становища слуги, службовця, робітника, наймита. Він купив собі не людину, а тільки право на її службу, роботу, одробіток і то в тій мірі, в якій умовлено договором. Закуп суб'єкт права і ні в якому разі не раб.

В рукописах Рус. Правди знаків затинок не було. Їх поставили при друках видавці та інтерпретатори, як хто розумів. Де хто з них цілком свавільно поставили в 70 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.) після слова „обель“ одні точку з затинкою (напр., проф. Влад.-Буданов), другі — точку (напр. проф. Максимейко) і з цього утворилася плутанина. Щоб звільнитися од неї, автори цілком безпідставно надали слову „обель“ значіння „повний раб“, з чого вийшла плутанина і в інших статтях Рус. Пр. В дійсності точку з затинкою треба поставити не після „обель“, а після „явлено ходить“, бо слово „обель“ до „явлено ходить“ відноситься безпосередньо і звязане з ним логично.

Статя 70 кінчаеться: „но дати ему правду“, то б то — суд, право, розсудити його скаргу. „Ему“ — це закупові, бо він звернувся до суду за тим, звернувся з скаргою на господаря (кредітора), звернувся до тих, що творять суд — до князю або суддів. „К князю или к судьям бѣжит“ — це означає: піде до них помимо волі господаря, бо з ним у його спор за обрахунки, який мусить розглянути суд. Що до виразу: „к князю... бѣжит“, то так і тепер кажуть про залежних: втік, втікла.

Тому жінка втікла од чоловіка, наймит утік од хазяїна, невістка втікла од свекрухи. Але, чоловік покинув жінку, а не втік, бо чоловік старший, а жінка в його волі. Вони йдуть собі звичайною ходою, а не бігом, але „біжать“, „тікають“ од чужої волі. Так і в 70 ст. „б'жить“ означає: закуп, боржник іде помимо волі господаря, тому „б'жить“.

„Не робять его, но дати ему правда“ — це означає, що в тім випадку, коли закуп пішов скаржитися і дійсно скаржиться на господаря, князеві чи судді, то це він робить правильно, тому за це його „не насилити“, не карати, не вважати правопорушником, а вважати його виступ правним, тому і його вільним од відвічальності перед хазяїном за таку одлучку. В такім випадку він „обель“, об'єл, обил, обілений, звільнений од одвічальності за одлучку. Цей випадок не вважати за злонавмисне ухилення від платіжу чи одробітку. Право, напр., при конкурсі позбавляло задоволення того, „кто много ръза имал“ (69 ст. Р. П.), не захищало того, хто вимагав $\frac{1}{2}$ більший установленого, „отметало“ його вимоги. Скарги в таких випадках були річчю природною і право в 70 ст. гарантувало можливість скаржитися.

Але до такого спору, що треба звертатися в суд, може і не дойти. Закупа, якого кредитор ставив би взагалі в тяжке становище своїми вимогами од його, не можна позбавити права розвязатися з таким господарем і без суду росплатою з ним, ліквідацією зобовязання. Про такий випадок трактує перша частина 70 ст. Р. Пр. Вона дає право закупові виконати певні формальністі (для „явлено ходить“) так, щоб одлучку не можна було вважати за ухил од росплати чи одробітку або за бажання не платити боргу. Мусіло бути ясним бажання очиститися, обілитися од зобовязання, пійти, куди треба, для того за грошима, на заробітки, на службу, аби здобути потрібне на росплату. Тут злої волі немає, а тому закуп „обел“, вільний, обілений од одвічальності за одлучку. Очевидно, що в противному разі, коли б це було не для росплати, його одлучка була б протиправною і він мусів би за неї відповідати.

Що торкається виразу: „идет ли искати кун а явлено ходить“, то до цього кінець статі „дати ему правда“ ніякого відношення не має. Закуп явлено йде шукати кун, то б то грошей чи заробітку, щоб росплатитися з господарем, а не шукати суду чи скаржитися на його, тому і „дати ему правда“ сюди не відноситься. За те „идет ли искати кун а явлено ходить“ стоїть в льогичному звязку з початком: „Оже закуп б'жить от господина (господы) то обель“. І перша частина без другої, і друга без першої губить змисл. „Идеть ли искати кун а явлено ходить“ — то в цім випадку закуп „обель“, то б то: вільний від одвічальності, від провини за одлучку так само, як тоді, коли йде до князя за судом, шукати правди на господаря. Ясно, що до князя чи судді за судом закуп може звертатися і „не явлено“, бо ця вимога часто касувала б можливість подати скаргу і була б противна цілям права і правосуддя. Вона була б рівнозначна одмові в правосуддї, тоді як 70 ст. навпаки гарантує його виразом „но дати ему правда“.

Пояснення слова „обель“ ми подамо далі. Тут воно і так ясне. Що торкається „явлено ходить“, то це вимога од закупа, щоб він, ідучи шукати грошей чи заробітку для розрахунку з кредитором, робив би це не потайки, а з відома людей чи органу, згідно з установою

звичаевого права. Це потрібно, як гарантія для його від обвинувачення, що він пішов з злой волі, аби не платити боргу чи не виконувати зобовязання і збегти з чужими коштами безмездно. Борг свій він у всіх випадках мусів поповнити, але правна одлучка не накладала на його покути за одлучку.

„Искати кун“ — і тепер кажуть: пішов шукати роботи, шукати заробітку, шукати, знайти, роздобути грошей. Це те саме.

Після цього ст. 70 набирає такого змісту: Коли закуп піде од господаря, чи од кредитора, кудись на сторону помимо його волі (покине), то за це не відповідає в тім випадку, як іде явлено, щоб шукати грошей (заробітку), аби розплатитися з ним, так само (или) не відповідає за одлучку (не робят его) і в тім випадку, коли йде скаржитися на господаря до князя чи суддів — у цім випадку дати йому суд.

Як бачимо, норма права в оборону закупа од свавільства та кривди з боку господаря.

В XIV—XV століттях розуміли 70 ст. Рус. Пр. так само, як ми подали тільки що. Складаючи Литовс. Стат. 1529 р., для аналогичних випадків з підлеглою чужій волі і тому залежною сиротою, в інтересах охорони її прав і свободи од зловживання з боку старших, очевидно переробили цю 70 ст. на 12 артикул розд. IV. — 11 артик. установлює, що дівчина, яка без волі батька або матері „засела замуж, таковая отпадывает от посагу отчизного и материального“. Але, як бути, коли дівчина є сиротою? Як закуп Рус. Правди залежний од господина, так і сирота залежна од дядьків та братів своїх. Як господин може ради своїх інтересів зловживати своїм становищем, не даючи закупові обілитися, визволитися од зобовязань та підлегlosti, так і дядьки та брати можуть поступати проти сироти. Як Руська Правда в 70 ст. установила спосіб боронити права та свободу для закупа, так і 12 арт. IV розд. Лит. Стат. 1529 р. установив для сироти дівчини той же спосіб обороної прав, нарешті в тих же виразах: 12 арт. „А если бы она мела лета свои, а брат або стрии задержали а не хотели бы ее замуж выдати: тогда однако своевольне не имеет ни за кого ити, лех имеет ся втеч (по Рус. Пр. бѣжитъ) до иных кровных своих або до враду. А врад або кровные мають дозволити замуж пойти, а она с волею враду або близких своих замуж пойдет; тогда таковая имена не имеет тратити“.

Кровні для сироти тут в тій ролі, як для закупа ті, перед ким він „явлено ходить“, а „до враду“ — це у сироти те, що у закупа до князя або до судді. — Як 70 ст., так і 12 арт. очевидно складені для охорони прав і свободи від чужої сваволі, а не для позбавлення прав, свободи.

71 ст. Рус. Пр. Кар. сп. така: „А иже у господина ролеины закуп будеть а погубить воиски конь то не платить ему но еже дал ему господин плуг и борону от него же купу емлеть то то ему погубившу платити аще ли господин его отошлетъ на свое орудие а погибнетъ без него того ему не платити своему господину“. В 53 ст. Тр. сп. є маленька одміна: „О закупъ же. Аже у господина ролеины закуп а погубить воиски конь то не платити ему но еже дал ему господин плуг и борону от него же купу емлеть то то погибвшему платити аже ли господин его отслетъ на свое орудье а погибнетъ без него то того ему не платити“.

Тут річ уже не взагалі про закупа, а спеціально про хліборобського закупа, тому і річ спеціально про об'єкти, звязані з хліборобством, та взаємовідносини на ґрунті оттих об'єктів.

В Тр. сп. „воиски“ е очевидною помилкою: переписувач пропустив у початку літеру „с“. В Карамз. сп. „свойски“ правильно. Це „воиски“ чомусь переробляють на „воинскии“, коли тут воїнський кін ні при чим і ні до чого. Чому ж тілько кінь, коли до воїнського коня є ще і сідло, і зброя! Чому ж це за недогляд за дорученим війсковим конем не було б ніякої відповідальності і закуп міг би безкарно стратити його? Та і взагалі в статі йде річ про сельськогосподарські об'єкти і хліборобство, а про війскові справи нічогісінько. „Воиски“ це очевидно „свойский“, в українській вимові „свійський“, то б то: свій, людський, домашній, приручений, як вживается це слово і тепер в противність дикий, не приручений, чужий. В 4 ст. Кар. сп. Рус. Пр. річ про „дикую виру“, а в 6 ст. про „дикую вину и виру“, а тут „свійський кінь“, то б то кінь, який належить ролейному закупові, для його свій, свійський.

Копа і купа тут те саме: один хліб кладуть в копи, а другий на купи, перший в снопах, другий не вязаний в снопи.

Ролейний закуп тут той, що бере землю за копу. Він може обробляти (орати і волочити) її своїм скотом або хазяйським скотом. Звичайно такому *скопщику* (сучасна назва таких самих договорних відносин) назначаються ще ріжні „послухання“ на роботи: помогати возити, косити, полоть, коноплі бить і тіпати, гребти і т. і. роботи. Од ріжниці в цих зобовязаннях залежить і те, яку копу бере хазяїн, а яку віддає в платню за всю роботу скопщикам. Буває, що скопщик ще повинен заплатити щось грошима, а буває, що хазяїн платить щось — в цім разі звичайно вперед, тому скопщик зразу ж стає і боржником. Так в ХХ столітті. Подібне цьому, як бачимо з норм про ролейних закупів, було і в часи Руської Пр.

Коли закуп оре землю господаря своїм конем, урожай достається не самому закупові, а і хазяїнові землі. А як же бути коли кінь закупів здохне чи покалічиться на тій роботі? Чи шкода від того тілько самого закупа, чи і господарь землі щось повинен винагородити за ту шкоду? Такі спори виникають і в ХХ вікові, особливо, коли стають під хуру, не од ваги, а од підводи, накладуть багато і кінь на дорозі десь затягнеться, бо проти волі фурманщика поклали на його підводу не під силу його коневі. Перша частина 71 ст. Рус. Пр. каже, що коли закуп оре своїм конем і кінь на роботі погине (погубить своїського коня), то це шкода самого закупа, а господарь за неї не відповідає, хоч закуп орав його землю і погубив свого коня на роботі й для господаря.

Друга частина 71 ст. каже про той випадок, коли закуп обробляє землю не своїм скотом, а хазяйським, скотом землевласника. „Плуг и борона“ мають таке значіння в цих випадках і в сучасній українській мові. Всі інтерпретатори розуміють „плуг и борона“ буквально, як знаряддя. Але ж це абсолютно не вірно, тому і тлумачення хибні. „Орати своїм плугом“ — це орати своїм скотом, своюю упряжкою в плуг, яка тягне його. Хто має свій скот для оранки ним, той має і свій плуг. Так звичайно. Коли б закуп брав од господаря тілько знаряддя, то чим же б він орав — не сам же з жінкою та дітьми впря-

гався б в той плуг. Тут це означає знаряддя і упряжку скоту на роботу. Дерев'яний плуг та борона XI—XII віку були такі примітивні, що і вартість їх була малою, і ніхто на них не пожадиться, щоб забрати чи покрасти. Річ тут іде про той випадок, коли закуп, який бере копу з урожаю, обробляє землю не своїм, а хазяйським скотом, хазяїн довірить йому скот (плуг і борону) на оранку і волочіння, а закуп не догляне за тим і погубить, то за цю шкоду він перед хазяїном відповідає, бо винен в ній — не доглянув.

Таке значіння „плуга“, не як знаряддя тільки, а і як цілої упряжки скоту для роботи, тому і самої роботи чи як вимір ії, маємо і в Рус. Пр. В ст. 58 Кар. сп. читаемо: „А в селѣ съянои ржи на два плуга 16 кадей ржи, . . . на одно лѣто прибытка на два плуга 100 копен ржи“. — Це показує, що в часи Рус. Правди розуміння „плуг“ було таке ж ріжнозначне, як і тепер. „Плуг“ — це не тілько знаряддя для роботи, а і вся упряжка в плуг, то б то і скот, а також робота тії упряжки на оранці за день.

Третя частина 71 ст. каже про той випадок, коли погибель скоту сталася через те, що хазяїн одірвав закупа од роботи, послав на свою роботу і цим позбавив закупа можливості доглянути за скотом. Цей недогляд стався не з вини закупа, а з вини самого хазяїна, тому він сам і відповідає за шкоду, а закуп йому за це нічого не платить.

72 ст. Кар. сп. Рус. Пр. є дальшим розвитком тих же норм: „Оже из хлѣва из забоя выведуть то закупу того не платити но еже погубить на поли или в двор не вженеть и не затворить гдѣ ему господин его велѣл или орудія своя дѣя погубить то ему платити“. 54 ст. Тр. сп. має цілком незначні одміни, які змісту не міняють: „О закупѣ же. Аже из хлѣва вывелуть то закупу того не платити но же погубить на поли и в двор не вженеть и не затворить кдѣ ему господин велить или орудія своя дѣя а того погубить то то ему платити“.

„Выведуть“ — це вкрадуть. Коли скот, який закуп взяв од хазяїна на роботу, він доглядає по хазяйські, як своє власне добро, і держить його в хліві чи в забої, як подобає доброму хазяїнові, як сам господаръ доглядав би і держав би, то за крадіж скоту в цих умовах закуп не відповідає. А коли він покине хазяйський скот в полі, або не зажене в двір та не зачинить його там і так, як велів йому господарь, або ж погубить скот на своїй власній роботі, то в цих випадках закуп відповідає перед господарем за заподіяну йому шкоду, бо в тім він винен, а господаръ не винен. — Ця стаття цілком ясна.

На решті 73 ст. Кар. сп: Оже господин приобидить закупа увѣдеть вражду и увередить цѣну а введеть в купу его или отарицу то то ему все воротити а за обиду ему платити 60 кун. Аще ли приметь на нем кун то опять ему воротити куны что будетъ приял а за обиду ему платити три гривны продажи. Продасть ли господин закупа обель то и наимиту свобода в всѣх кунах а господину платити за обиду 12 гривен продажи. Аще ли господин бъеть закупа про дѣло то без вины есть бъеть ли не смысля пиян без вены то якоже свободному платити тако и в закупѣ“. 55 ст. Тр. сп. така: „Аже господин переобидить закупа а увидеть купу его или отарицу то то ему все воротити а за обиду платити ему 60 кун. Паки ли приметь на немъ кун то опять ему воротити куны что будетъ принял а за обиду платити ему три гривны

продажи. Продасть ли господин закупа обель то наймиту свобода во всѣх кунах а господину за обиду платити 12 гривен продажѣ. Аже господин бੇть закупа про дѣло то без вины есть бੇть ли несмысля пьян а без вины то якоже в свободнѣм платежъ тако же и в закупѣ“.

Ст. 73 Рус. Пр. Кар. сп. ділиться на чотири частини, які містять в собі норми, направлені специально на охорону прав закупа од зловживання з боку господаря своїм становищем проти його прав і його свободи та особи. Правосвідомість того часу вже відріжняла в цівільних правових взаємовідносинах участь злой волі, недобросовісну волю контрагента, як злочинність, і за це, помимо цівільних наслідків, накладала на злочинного правопорушника покуту цілком визначеними санкціями карного права. 70, 71, 72 ст. — це норми для цівільних спорів про право, вони установлюють відповідальність за шкоду, незалежну від злой волі. А 73 ст. має в своїй основі переслідування злочинної волі і оборону од того, хто кривдить, поступає несправедливо і недобросовісно, оборону залежного, експлоатуемого. Тут реч не про порабощення людини людині, а про координацію інтересів і охорону їх од зловживань. — Це був уже високий рівень культури. Той факт, що Український народ першим зо всіх славян мав письменні памятки права, е промовляючим і зобовязуючим уважніше ставитися до права Руської Правди, а не підходити до його з мірками прімітивизму.

Перша частина 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп. передбачає випадок, коли господар кривдить закупа, візьме проти його злобу, злочинно змінить на свою користь умовлену платню, роботу, розрахунки, забере собі в свою купу (частину) закупове, що припадає з кіп на закупову долю, або забере собі його отарицю, то все те, несправедливо і протиправно взяте, господар мусить повернути закупові, а за правопорушення заплатити за обиду кари 60 кун. Коли читати по Тр. сп. „увидить купу его или отарицу“, то це змислу не міняє: забере собі його купу або отарицю. „Увидить“ — це уведе, введе собі, до себе.

Отариця од отара овець. Як лошиця, телиця, ягниця, так отариця — це молодняк отари, приплод, що йде на розмноження овець в отару. Отариця — це закупови молоді вівці з маткою, що випасаються в великій отарі господаря на його випасі, або закупова отарка, яку він випасає на хазяйській землі. Сюди може входити і дрібний скот. І в XX вікові на Вкраїні, хто мав овець, а не мав свого випасу чи пастуха, віддавав до когось на випас, а часом і на зімівлю, своїх овець в його отару. Щоб не помішалися, то вівцям урізують уха так, щоб по знаку виділити, вилучити. За це платилося в ріжних формах: грошима од голови, частиною приплоду, шерсти, удою, одробітком і т. і. Способ натуральних росплат давній, а грошевих новий. В часи Рус. Правди розрахунок був натурою: копа, купа, копиця, а для приплоду в 49—57 ст. Рус. Пр. Кар. сп. викладено навіть спеціальний розрахунок на роки. Правда знає „настави в мед“ (ст. 47), розраховує приплод роїв (ст. 57), овець (ст. 49) і ін. Отариця — це приплод овець, яким закуп повинен був ділитися з господарем. Цей господар, однаке, зловживає своїм становищем і в свою купу вводить, то б то забірає, грабує, те, що належить до копи закупової, забірає собі його овець і т. д.

„Увѣдеть вражду“, „увередить цѣну“, „введеть в купу“ — це У і В в початку українських слов мають одно значіння, а в московській

ріжне. Московське „уведет“ — це виведе звідкілясь, а не введе кудись. В Рус. Правді „уведеть вражду“ — це введе злобу у взаємовідносини. „Увередить ц'єну“ — це внесе пошкодження в правдиві обрахунки на свою користь. „Введеть в купу (копу) его“ — це введе в свою купу (копу) закупове, те, що належить закупові, забере закупове собі.

Таким чином, коли господаръ злочинно забере собі закупове, то повинен все повернути йому і, окрім того, платити ще штраф, покуту.

Друга частина 73 ст. передбачає той випадок, коли господаръ схотів би експлоатувати закупа з участю третіх осіб. Коли господаръ схотів би посилати закупа на чужі роботи, експлоатувати працю закупа в роздріб посилкою його на одробітки до третіх осіб і взяв би за це гроші, то закуп не мусить ходити на такі роботи, а господаръ повинен вернути гроші, які прийняв од третьої особи на роботу закупа, і заплатити за свій зловживання покуту три гривні продажі.

Третя частина передбачає той випадок, коли господаръ, якому закуп зостається винним ще частину зобовязання, продастъ усе своє право на решту служби чи одробітку третій особі, через що закуп мусів би перейти в залежність до нового господаря і йому одробляти решту, чи дослужувати. В цім випадку перший хазяїн продав своє право, скілько у його зсталося, цілком, все, обель, нічого за собою не зоставляючи, так що в недослуженій чи не одробленій ще решті закуп мусів би обілюватися вже перед новим хазяїном, з яким він договору не творив, перед яким на себе зобовязань не брав і з яким може зовсім не хотів би входити в які б не було правовідносини та зобовязання. Звичаєве право в 73 ст. Р. П. — це рішучо забороняло і установляло, що в цім випадку правопорушення з боку господаря закупові, якого названо тут наймитом, свобода од всіх грошей, які взяв його господаръ од третьої особи за його дослугу чи за доробіток, він за них не зобовязаний ні до чого, а господин його за злочинне правопорушення повинен заплатити в покуту 12 гривен продажі.

Цими нормами заборонялася спекуляція зобовязаннями, звязаними з особовими правами людини, як в цілому, так і по частинах, в роздріб. Введенням у взаємовідносини між закупом і господином третіх осіб з правами на особові зобовязання закупа вносилися б в розрахунки також всякі зловживання, плутаниця, перебільшення, чим становище закупа дуже згіршувалося б і утягчувалося б. Право, борючись з цим, установило, як бачимо це з 119 ст. Кар. сп. або 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр., для перенаймів на службу третім особам виконання формальностей, в яких бере участь і зобовязана особа.

На решті, що до останньої частини, то вона передбачує прояв Господарем проти закупа ворожнечі, злоби в формі насильства над його особою. З цієї частини виявляється, що господаръ має право за провину, за діло побити закупа — за це він „без вини есть“, не відповідає. Але зловживань право і в цім не допускало і ставало в оборону слуги, наймита, робітника. Коли господаръ побив би „не смисля“, п'янний, без провини, то за це відповідає платнею так само, як за побиття звичайної свободної людини.

Не трудно бачити, що ввесь розглянутий текст 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп. чи 55 ст. Тр. сп. про закупів уявляє собою одну логичну правову цілість, виявляє одну правосвідомість, одну психологію, один сві-

тогляд, одно поняття про соціальні взаємовідносини. Ця статя стоїть в органічному зв'язку і з 70, 71, 72 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.).

З цих статей ми бачимо, що закуп має громадські, особові і материкові права, які може обороняти судовим способом, звертаючись до суду. Матеріальна залежність не позбавляє його прав, вона тільки в певній мірі зв'язує його свободу й незалежність необхідністю виконання для другої особи прийнятих на себе обовязків, як і тепер це бачимо в анальгічних випадках. Інститут закупництва — це інститут торгової, службової і хліборобської Руси Київської, заснований на складнім договорі позики, особового найму, аренді, навіть товариства, або на правопорушенні. Сторони в цім договорі свободні, як в початку, так і в часи виконання договору. Вони звязані тільки взаємними правами і зобовязаннями, які виникають також з правопорушень. Закуп або закупний чи закупень може бути і довжником, і наймитом, і холопом, коли він виступає в ролі службовця, слуги, і скопщика, який працює на чужій землі за копу од урожаю і зобовязаний одробітками чи послуханням на роботи. Він, як цілком правдиво завважив Рубінштейн, може мати і свою скотину для полевих робот, і свій хазяйський інвентарь, і своє господарство, а поруч з цим держати землю за копу, з копи, од землеволодільця і виконувати певні роботи на його, як одробітки за користування землею і за те, що звязане з цим користуванням та договорними взаємовідносинами. Ролейний закуп той, коли взаємовідносини звязані з обробкою землі та зняттям урожаю для себе і землеволодільця, тут взаємовідносини хліборобської спільноти інтересів у одержанні найкращого врожаю. Другі закупи — це або ті, що заборгувалися в обставинах сельского життя, або сельско-господарські робітники, або взагалі наймити до сельских господарів і інших на всякі роботи та служби, або зобовязані з правопорушення. Вони матеріально зобовязані і мусять „виробитися“, ліквідувати зобовязання, обілитися од його платнею, роботою, службою.

Вони, як і холопи, не рabi і не напівраби, а вільні люди, обмежені в своїй свободі заборгуванням, службою, зобовязаннями, прийнятою на себе роботою. Раб і звався рабом, або челядином, челяддю (Рус. Пр. 34, 35, 111 і ін. ст. Рус. Пр. Кар. сп.). В договорі кн. Ігоря з Греками 945 року присягалися: „и да будеть раб в сій вік і в будучій“ (ст. 1, 16). Раб і челядин — це тілько об'єкт, а закуп і холоп суб'єкти прав.

Закупи — це вільні люди, які перед другою особою зобовязані або договором позики, або договором особового найму, або правопорушенням, або договором оренди землі за копу і одробітки, або комплексним договором, в який все це входить нерозчленено чи окремими частинами.

Коли по народному вислову: „Найнявся — продався“, то значить — хто найняв собі когось, той купив, закупив наперед його працю, службу. Тому він закупний, закуп, наймит, як його просто і правильно названо в 73 ст. Кар. сп. Р. П. Закупити походить од того ж пня, що і купити, а означає: придбати собі наперед за плату особисті службу, роботу, услуги, зобовязання закупленого, найнятого. Це не означає купити його самого, а тільки придбати право на його працю, службу, роботу на певний час, зробити його зобовязаним до певних виконань.

Наведені статі Рус. Правди показують, що вже в її часи право-свідомість народу на Вкраїні зросла до юридичних понять про те: 1. що договір особистого найму не можна переуступати чи відчужувати без згоди і участі найнятого чи зобовязаного службою, роботою; 2. що ніхто не може відчужувати того права, якого сам не має чи яке йому не належить; 3. що ніхто не може відчужувати більшого права, ні ж сам має чи ні ж яким сам володіє; 4. що ніхто не має права збогачуватися чужими коштами безмездно; 5. що всякий відповідає за свою вину, за те, до чого зобовязався, і за своє правопорушення. — Це вже висока ступінь правового думання. Тут „что взято — то свято“ не вважається правомірним.

І в сучасному праві ми знаходимо багато такого, як в Рус. Правді або нагадує її постанови. Договором особистого найму, каже 2201 ст. Хт. Іч. своду зак. Рос. (вид. 1900 р.) може бути: договір 1. для домашніх услуг, 2. для хліборобських, ремісничих, фабричних, заводських робот, торгових і інших промислів; 3. взагалі для виконання всяких робот і служб, не заборонених законом. Судова практика, відповідно життєвій ріжноманітності взаємовідносин по договорах особистого найму, виробила правило, що договір особистого найму творить „певну особову залежність найнятого од наемника“ і що предметом цього договору може бути не сама тілько *особиста* праця чи служба, а також „вжиток найнятим для найнятої роботи свого матеріалу, своїх засобів, навіть своїх робітників“ (Р. Гр. Кас. Деп. Пр. Сен. 1875 р. ч. 537). — Установивши прінципіальну ріжницю між договором особистого найму і предпріємством, як підрядом, сучасне право розуміє договор особистого найму так, що під його в великій мірі підходить і закупництво Рус. Правди. 2029 і 2230 ст. Хт. Іч. св. зак. нагадують кінець 73 ст. Рус. Пр. Кар. сп., а 2231 ст. і 2 ч. 2239 ст. Хт. Іч. — другу частину 71 ст. Р. Пр. 2234 ст. Хт. Іч. нагадує другу частину 68 ст. Рус. Пр. — 1544 і 2238 ст. Хт. Іч. про обовязковість договору особистого найму тільки між учасниками того договору і про можливість передачі його не інакше, як тілько за згодою другої сторони того договору, взяті з Улож. Московського царя Олексія Михайловича 1649 р., яке реціпувало це з Литовс. Статуту, який є продовженням Рус. Правди, а 2247 ст. Хт. Іч. св. Зак. про гарантії вказаних в ній прав найнятому взято просто з Литовс. Статуту 1588 р. (розд. XII, арт. 22, 24).

По закону 1886 р. в редакції і продовженні 1906 р. сельський робітник, зобовязаний срочним договором по договорному листу, за неявку на роботу або самовільне залишення її підлягає по 51² ст. Уст. о Нак. позбавленню свободи арештом до 1 місяця, а той, хто, знаючи, що робітник служить у другого по такому договору, найме такого робітника, звязаного договором з другим, до себе, по 51¹ ст. Уст. о Нак. карається арештом до трьох місяців.

По заявлі зainteresованої особи поліція зобовязана росшукувати такого робітника, щоб вернути його на службу. З другого боку і хазяїн не має права одмовити робітникові до строку наймів, а коли робить це, то мусить заплатити за весь строк.

Звичаєве право те ж не дозволяє порушень договору особистого найму ні тій, ні другої стороні. Коли робітник чи робітниця покине, то хазяїн розшукує, щоб дослужили строк і закінчили розрахунки. Не зо-

ставляються в покої і той, що одбив чи переманив наймита або наймичку. З ними судяться і такі позви річ звичайна і в ХХ вікові. Ніхто цих взаємовідносин не трактує за рабство. Не можна їх вважати за прикмету рабства і в XI вікові.

Оттак і з свідоцтвом. Бути свідком — це не право, а обовязок. Тому усунення з свідків не є позбавленням прав, а є звільненням од обовязків, добросовісливе виконання яких під сумнівом через персональні відносини і заінтересованість.

370—373 ст. Уст. Гр. Суд. перелічують цілу низку осіб, які або не допускаються бути свідками в певних випадках совсім, або виключаються з свідків по одводу. Тут і батьки, і жінка та чоловік, і діти, і родичі, і опікуни, і заінтересовані в певнім вирішенні справи, і повірені і т. і. Так і по карному процесу — 704—709 ст. Уст. Угол. Суд.

Очевидно, нікому і в голову не прийде на підставі цих законів про робітників, слуг та свідків твердити, що ці закони кажуть про існування рабства або напіврабства в ХХ столітті, або хоч би про позбавлення людей горожанських прав та про свідоцтво рабських взаємовідносин. Ми подали ці факти тілько ради того, що багато інтерпретаторів Руської Правди, зустрінувши подібні норми в Руській Правді, роблять з того висновок про те, що закупи та холопи напівраби або й просто раби, люди позбавлені горожанських прав, належні до несвобідної соціальної кляси, безправні і т. і. Так трактується і одвічальність хазяїна чи господина за слугу, за холопа, за закупа. По звичаєвому праву і тепер батьки за дітей, а хазяїни за робітників відповідають в певних випадках. Ця відповідальність установлена і законом, напр., 686, 687, 2235 ст. Хт. Іч. св. зак. Очевидно, що між відповідальністю часів Рус. Правди і сучасною є ріжниця залежна од багатьох причин, але це прінципіально справи не міняє і як тепер, так і тоді брати це за свідоцтво існування в цім відносин рабства чи напіврабства ніяк не можна. — Ми рішучо відкидаємо такі аргументи для твержень про рабство чи напіврабство закупів чи холопів.

В ст. 77 (Кар. сп.) „о послухствѣ“ сказано: „А послухство на холопа не вскладываютъ но оже не будеть свободнаго то по нужи сложити на боярьска тиуна на дворськаго а на иных не вскладати а в малѣ тяжи по нужѣ сложити на закупа“. В 59 ст. Тр. сп. те саме, тілько з виключкою виразу „на дворьскаго“. — Тут подано загальне нравило, що холоп, наймит не може бути свідком в справах свого господина. Їх взаємовідносини господина і зобовязаного не тілько не промовляють за безсторонність свідоцтва зобовязаного, а кажуть про можливість через залежність од господина свідчення не по правді, навіть дачі під тиском господина неправдивого посвідчення. Це не в інтересах правосудія, а тому протицього ради правосудія зроблено вжитки. І тепер відносини, навіть звичайний борг, беруться на увагу при розцінках свідків, безсторонності посвідчення і степені його достовірності. Заінтересований чи залежний свідок є од цього сама стороною і не може виконувати своїх обовязків свідка безсторонньо, незаінтересовано, незалежно, свободно. Тому в часи Рус. Правди холоп взагалі не допускався свідком по справі свого господина, у якого він був холопом.

Перед ним він звязаний своїми зобовязаннями, тому не свободний в своїм поводженні. В цій же 77 ст. з цього загального правила про

не допущення холопів у свідки в справах свого господина зроблено дві виключки: одна з нужди допускала в свідки боярського тивуна, а друга те ж з нужди, але ще і по малій тяжбі, допускала в свідки *закупа*. Він у відносинах до господина, як *наймит* (ст. 73), є заїнтересованою особою, тому його свідчення завше під сумнівом у справах свого господаря. Боярський тивун є холопом по цій статі, як і закуп те ж є холопом. Вираз „а на інших не вскладати“, окрім „боярська тиуна“, означає: „на інших холопів“, в тім числі і на закупа, для якого далі в статі зроблено виключку тілько для малих справ, для малої тяжби. Виключка тивуна та закупа в певних випадках з загального правила 77 ст. про холопів показує, що і тивун та закуп те ж холопи. Інакше їх не було б поставлено виключкою з загального правила про всіх холопів. — Це має потверження і в 99 ст. Кар. сп., 81 ст. Тр. сп. Рус. Правди.

Закупа в 73 ст. Рус. Пр. (Кар. сп.) названо наймитом. Таке значіння цьому слову надає і Лит. Стат. 1529 р. Людина заборгована, зобовязана через свій виступ до виплати чи одробітку трактується, як закуп. Коли б „Жид або Татарин закупив христіанина у пeneзях: тогды уставуем таковым выпуску на каждый год, мужчине так и жонце полкопы грошей и до тих часов маєт ему закуп служити, поки з тое суми выробит ся“ (Розд. XI, арт. 6). А далі: „Те же уставуем, и ж человек волный за жадный выступ не маєт взят быти у вечную неволю. А если бы за который выступ выдан был в которой суме: тогды маєт ся выробити“ (Арт. 8 того ж Розд.). Подібно і в арт. 27, роз. XIII. Одробіток чи відслуга (поки з тоє суми виробиться) звється тут „выпуском“ і вказано тут же таксу за роботу на рік чоловікові і жінці на рахунок одробітку для ліквідації зобовязання.

Після 73 ст. Кар. сп., де закупа названо наймитом, про закупа річ іде в 75 ст. Кар. сп., в якій закупа названо „холоп обелныи“. В 74 ст. річ теж про холопа „обилного“ („холоп обилныи“). 76 ст. трактує те ж про холопа. Таким чином, закуп по Рус. Правді є наймитом, холопом. Про значіння „обилныи“ (74 ст. Кар. сп.) і „обелныи“ (75 ст. Кар. сп.) ми казатимемо далі. Це той, що мусить „виробиться“ з зобовязання і тим обілитися од його, одержати „випуск“ з зобовязання перед кимсь.

Тут ми зробимо тілько коротке зауваження, бо обмеженість місця не дозволяє нам більшого.

Закуп, наймит, холоп люде зобовязані перед господином і мусять у його служити, робити до певного часу, поки „виробляться“ з зобовязання, то б то поки обіляться од його. Ясно, що коли б хто з них зробив якийсь виступ чи злочин і в наслідок цього впало б на його нове зобовязання платити чи відробляти, поки „виробиться“, то цим порушені були б в першу чергу інтереси першого господина, якому вже належить служба, і з цього вийшла б загроза для його матеріальною втратою, шкодою. Наступає потреба, замісъ одного, задовольнити двох—трьох кредиторів. Як бути в цім випадку?

Ми вже вказували, як таку коллізію інтересів, коли хто винен багатьом, вирішує Рус. Правда в 69 ст. Кар. сп., по якій первім задовольняється гость, другим князь, а на решті „домачни, что ся останет кун“ для них, за виключкою тих, „кто много рѣза имал“ — тому нічого „не имати“.

По змісту 74 і 75 ст. Кар. сп. Рус. Пр. уявляють собою одношілість і тому їх можна помістити під одною статею. Річ іде про закупа, який е холопом обилним чи обелним, то б то служить, поки обілиться перед господином од свого зобовязання, поки „виробиться“, поки зліквідує те, що винен чи на що зобовязався. Коли холоп чи закуп у когось украв би коня чи щось інше, то за цей злочин він мусить платити шкоду і винагороду. Таким чином, появляється ще новий кредитор, задоволення якого позбавляло б першого кредитора того, що йому належить з того ж винуватого. Виникає коллизія інтересів і конкуренція прав на задоволення. Право Рус. Правди розрішає це так: перший кредитор (господин) задовольняє другого кредитора і переймає його права собі до своїх прав. Цей закуп, наймит, „холоп обилний“ після цього мусить обілити себе од обох зобовязань перед першим господином. А коли б він наробив стілько шкоди, що господар вважав би для себе не вигідним платити за його виступ і ліквідувати претензію другого кредитора, то в цім випадку йому надається право продати такого закупа, наймита, холопа і з вирученого задоволити перш за все нові претензії, а собі взяти тільки те, що зостанеться після задоволення всіх претензій. Ст. 43 Кар. сп. Рус. Пр. установлює: „Оже будеть холопи тати любо княжи любо болярськии любо черньцевы их же князь продаже не казнить занеже суть несвободни то лвоичи платити истцу за обиду“. Тут річ про слуг, робітників, холопів княжих, боярських, монастирських. Коли б їх карано продажею, то цим показано було б хазяїнів, бо цею покутою для одробітку чи покриття покути одібрали б од них слуг, робітників для нових кредиторів і позбавили б перших контрагентів можливості одержати своє, що належить їм по зобовязанням тих осіб. Тому хазяїн платить за них „двоичи“ істцеві за обиду, а сам уже далі видає свою шкоду і по своїй волі карає винуватого. Як ми знаємо з 73 ст. Кар. сп. Р. П., господар має право закупа і побити „про дѣло“, коли за ним є провина.

Сама назва „холоп“ походить од грецького слова *κολάπτος* — колочу по кімсь чи по чімсь, товчу, бью, пхаю, штурхаю; *κόλαψις* — означає: кара, виправлення, обмеження, в тім числі в правах, в свободі. Тому то *κολάπτος* означає: підлеглий, підвладний, менший, залежний, якого маеш право вчити, поправляти, карати, бити, штовхати, колотити, товкати. В словнику Синайського слово *κολάπτος* перекладено *холоп* і пояснено, що так у Греків називалися раби з полонених. Очевидно, що в Київі це слово набуло собі ширшого значіння і відмінного змісту, ніж мало перше джерело. Так і у Греків сталася переміна в змісті цього слова, яке стало відноситися взагалі до слуг, до залежних, до підвладних, до менших в родині з вище наведеною прикметою права карати, бити, колотити, товкти. Війскові ж полонені мали спеціальну назву *ἀνδράποδος*. Так їх названо і в Слові Григорія Богослова, перекладені з грецького в XII вікові — грецьке *τὰ ἀνδράποδα* перекладено словом *огнищане*. З цього бачимо, що огнищанами у нас звалося поселення з полонених бранців на війні.

Але ж і тут в Київі вийшла зміна, відповідна своїм умовам взаємовідносин. У Греків тó *ἀνδράποδον* було назвою самого найнижчого рабства, це невільники, до яких ставилися з призирством, прирівнюючи їх до неодушевлених речей, а тому і називали в середньому роді.

У Константина Порфірогенета в його опису подорожі Київських купців через Дніпрові пороги цих рабів названо та ψυχάρια — душенята.

У Греків для назви підлеглих, слуг, рабів було багато ріжних назв і це, без сумніву, мало свій вплив і на наші назви, але ж це ще зостається і досі цілком не обслідуваним. У Геродота ми читаемо, що Скіфи, розсержені на Іонійців, які помогли Персам урятуватися з України, називали за це Іонійців рабами Персів — δοῦλος, ἀνδράποδα (кн. IV, 142); царські Скіфи високомірно ставилися до інших Скіфів і вважали їх своїми рабами — δοῦλος (IV, 20); слуг, не рабів, у Геродота названо δεράποντες і διηκόνοι (IV, 72). Перша назва відноситься до вищої служби, відповідає Київському дружинникові і означає не тілько слугу, а і товариша по зброї, друге ж відноситься до нижчих слуг, яких вживають на писилки, на подачу посуди і т. і. У Греків δοῦλος — це взагалі невільник, раб; οἰκεύς — це невільник в домашніх слугах, дворовий; ἀργυρώνητος — невільник, куплений за гроші; διόδουλος — один з рабів того ж хазяїна; ἀκόλουθος — слуга, що слідує за кимсь. У давніх Греків, пише Страбон, Гетів та Даків називали Даями. Так звали і Скіфів. А як з Гетів, Даків та Скіфів мешканці Аттики мали собі рабів, то у них і рабів називали Даями, — замісьць дулос і інші.

В площині назв по прикметі *χολαττός*, той, кого старший може карати побиттям, пхати, штурхати, товкти, „толкати“, маємо в українській мові понижуючі назви для певної категорії слуг, наймитів, робітників: попихач (од пхати), поштурмач (од штурхати), убоїще, а в часи Рус. Пр. — „толковин“, особливо для переможеного на війні народу. Ми вже бачили, як Скіфи старалися понизити Іонійців, а царські Скіфи інших Скіфів. Так робили і Кияне. В „Слові о Полку Игоревім“ в Святославовім сні йому вбачилося, що „сыпахуть ми тощими тулы поганых толковин великий жемчуг на лоно“. (Акад. Вол. Перетц, „Слово о Полку Игорев“, вид. Укр. Акад. Наук, ч. 33, Київ, 1926 р., стр. 110.) Тул — це сагайдак. Святославові спиться перемога над „поганими“, то б то Половцями і ін., вони побіжені і дають йому викуп великим жемчугом, який висипають з сагайдаків. Вони „толковини“, бо побиті на війні, через те підлеглі, покорені, пониженні.

Акад. Перетц в Комментарії наводить думки учених про значіння слова „толковин“, але всі відкидає, свого ж не подав. Особливо він відкинув пояснення Дмитра Дубенського, що толковини — це „підручники, данники“ (Там же стор. 248—249). А Дубенський єдиний зо всіх як раз і підійшов до правди.

В договорі Олега з Греками 911 р. його, як побідника, і бояр названо світлими, а Ігоря в договорі 945 р., як побіженого, вже світлим не названо. В Літопису про Тиверців, які славяне і жили між Бугом та Дністром, в 907 році сказано, що вони „суть толковини“. Олег воював їх в 887 році і побив, через що вони стали залежними од його, підлеглими йому. Описуючи похід Олега на Греків в 907 році, літописець каже, що в тім поході з війском Олега взяли участь і Тиверці, „иже суть толковини“ (Іпат. сп. л., вид. 1923 р., с. 22, запис під 907 роком). — Це прикмета з *χολαττός* і толковини — це холопи, слуги, зобовязані, підлеглі. — Але ж це не раби. — Закупа господарь міг побити, але закуп не раб. Він холоп, а назва холопом в Київі, як побачимо

далі, не була понижуючою людської гідності і не вживалася для образи людини. Князі де кого з холопів величали навіть по батькові.

102, 103, 104 §§ Троїцкого списку,
119, 120, 121 §§ Карамзинського списку
Руської Правди.

В науці установився погляд, що Троїцк. сп. Руської Правди переписано в XIV в. з тексту найбільш близького до оригіналу, а Карамзинс. сп. Рус. Пр. зроблено пізніше — в XV вікові і в нього вписано вставки. (В. Сергеевич, „Лекции и изслѣдов. по древн. ист. Рус. права“, 1910, стр. 48, 49, 60, 84, 85.) Ми використовуємо обидва списки в допомогу один другому. — §§ ставимо, як в виданні Іречека (Троїц. сп.) і Буданова (Карамз. сп.), але беремо без знаків затинок, як було в рукописах, і потім їх установлюємо. —

Троїцк. сп. § 102. *О холопъствѣ.* Холопство обелное трое: Оже кто хотя купить до полугривны а послухи поставить а ногату дастъ перед самим холопомъ.

§ 103. А второе холопство: Поиметь робу без ряду поиметь ли с рядомъ то како ся будетъ рядил на том же стоить.

§ 104. А се третье холопство: Тивунство без ряду или привяжеть ключь к собѣ без ряду с рядомъ ли то како ся будетъ рядил на том же стоить.

Ці три §§ сполучені в одно заголовком: „Холопство обелное трое“. В кожнім § походження холопства ріжне. Зміст цих §§ в науці дуже спірний, думки про них розбіжні. Кожен § вимагає окремого розгляду.

§ 102 устанавляє, як перве джерело „обелного холопства“, той випадок, коли „кто хотя купить до полугривны а послухи поставить а ногату дастъ перед самим холопомъ“. Тут майже половина слов вимагає пояснень.

З тексту памятки ясно, що річ іде про купівлю кимсь когось, але кого саме продають і хто продає, цього для сучасного читача не видно. Цей куплений по Рус. Пр. для покупця є „обелний“ (102 Тр. сп.), „обельний“ (119 Кар. сп.), „обилний“ (74 Кар. сп.) холоп. Об'єкт купівлі вважається в науці не ясним і в цім спорять. Сергеевич каже, що в 102 ст. Рус. Пр. Тр. сп. річ іде про самопродаж вільною людиною самої себе в холопи, а Буданов, що річ тут про продаж кимсь свого раба в повне холопство. Але, коли продає раба, то чому ж не в раби, а в холопи? Більшого позбавлення прав, як у раба, не може бути. Чому ж продає в повне холопство, а не в неповне? Яка ріжниця між тим і другим холопством? На це відповіди немає. Між ученими йде спір і за те, хто і кого продає. Спорять і для чого продає. (В. Сергеевич: „Рус. Юрид. Древ.“, I, ст. 139—140; Буданов: „Обзор Ист. Рус. Права“, 1909, ст. 411; його ж „Христ. по Ист. Рус. Права“, вип. I, 1872, ст. 54 і 86.) — Мусимо взяти на увагу, що ці три статі складено в такій літературній обробці, що на них зразу ж видно досвідчену голову, яка уміло кодифікувала сі три параграфи в одну цільність і дбала про ясність. В часи Руської Правди § 102 був зрозумілим,

ясним і для тогочасників не було спору про контрагентів, про об'єкта і ін. За 800 років для нас о стілько перемінилися лексіка і матеріальні умови життя, що ясне й зрозуміле для XI в. стало загадкою для наших часів. Мусимо думками переноситися в часи Руської Правди, щоб зрозуміти писані памятки тих часів.

Сказано: „Кто хотія купити до полугривни“. В науці прийнято вважати слово „хотія“ за діеслов, за форму діеприслівника від слова хотіти. Таке розуміння є помилкою. Читають: „хотя“.

Коли б „хотія“ було від „хотіти“ то мусіло б стояти в тексті не „купить“, а „купити“, і було б не „хотя купити“, а „купити хотія“. Того вимагає тодішня мова.

Вважаючи „хотія“ за діеслов, в формі діеприслівника, читають не „купити“, а „купить“. Але після „хотія“ і в залежності від його стояла би інфінітівна форма діеслова, а ся форма в Руській Правді кінчается не на „ть“, а на „ти“, і так кінчается всюди: платити, даяти, имати, дати, сидіти, хотіти, искати і т. д. В Троїц. сп. кінець на „ть“ в двох випадках є очевидною помилкою переписчика, а може й друкарською. В § 15 Тр. сп. Р. Пр. — „не платить“, але в тім же § Карамз. сп. „не платити“, та й в Троїц. сп. в § 23 „но платити“. В § 100 Тр. сп. стоїть: „дітский идет их ділитъ“, замісць — ділити. Але в тій же нормі Карамз. сп. Рус. Пр. стоїть: „ділити“, а не ділить. (§ 117 Кар. сп. Рус. Пр.)

Треба читати „купить“, а се є форма третьої особи діеслова і ся форма вживається в Руській Правді без виключки. В § 102 стоїть так: „кто... купить“ і се правильно, так і треба в залежності від „кто“.

В Карамзинському спискові § 102 Троїц. списку являє собою § 119 і промовляє так: „А холобство обельное трое: еже кто то купить хотя и до полугривны а послухы поставить а ногату дастъ перед самім холопом а не без него“.

Під кінець тут додано: „а не без него“. Складач, очевидно, дбав про найбільшу ясність і ради того зробив додаток „а не без него“. Отже сей додаток цілком спростовує правильність думки тих учених, які твердять, що в цій нормі трактується про самопродаж. Вираз „а не без него“, то б то не без проданого чи купленого, показує, що для дійсності договору (ряду) треба було між іншим дати продавцеві в задаток ногату в присутності самого проданого, а не без його. При самопродажі давати задаток тому, хто сам себе продає, „без него“ не можливо. Тут продає хтось сторонній і одержує задаток од покупця в присутності, перед самим тим, кого куплено.

Се, однаке, ясно і з виразу: „перед самім холопом“, бо показує про плату комусь третьому, а не тому, кого купує. Платити перед ним комусь.

Отже в початку § 119 складач, який так дбав про ясність тексту, написав: „кто купить хотя“, тоді як в Троїц. сп. § 102 стоїть „кто хотія купить“. В цій конструкції — „кто купить хотя“ сама собою напрошуються думка, що „хотія“ і есть той саме об'єкт, якого хтось купує собі. Тоді сей об'єкт звється „хотія“. В такім разі не „купить“ чи „купити“ залежить од „хотія“ (з хотіти), а навпаки — „хотія“ (з „хотія“) залежить од „купить“.

Се цілком відповідає текстові § 119 Кар. сп., бо купують — кого, що? — хотія (від слова „хотія“), а тому й написано: „кто купить

хотя“, але тако-ж цілком відповідає і конструкції тексту § 102 Тр. сп. Складач § 102 поставив об'єкти в цілім реченні перед діесловами, а не після них: „кто . . . послухи поставить“, „кто . . . ногату дастъ“, а тому й „кто . . . хотя купить“. В порівнянні з § 119 Кар. сп. се є результат кодіфікаторської й літературної обробки тексту, яка видна і в тім, що з § 102 Тр. сп. викинуто зайве „а не без него“, або не зроблено чи не вжито сього зайвого додатку.

Який список давніший — Троїцький чи Карамзинський — се не грає ролі, бо обидва вони складалися по раніших попередніх списках і в розпорядимості пізнішого складу як раз міг бути раніший список, а ранішому складачеві як раз міг не попасти до рук раніший список. Списків Руської Правди знайдено дуже багато, а було їх ще більше і велика більшість їх до нас не дойшла. Треба думати, що в руках складачів Троїц. сп. і Карамз. сп. було кілько списків.

Коли слово „хотя“ походить од слова „хоть“, то що ж означає се слово, хто саме звався хотем?

В сучасній українській мові такого слова не існує. Для неї воно може бути тільки архаїзмом. Як я вже казав попереду, в таких випадках перш за все треба звернутися до мов родичів українського народу по спільному походженню від одної адріатичної чи дінарійської словянської раси — до чехів, сербів, хорватів, словаків.

У Чехів слово *хоть* і тепер існує в живій мові для означення як чоловіка, так і жінки в подружжі, в шлюбнім звязку. Шлюб, слюб містить в собі договірне означення. По українські се *дружина*, бо в подружжі (шлюбі) кожне з окрема другому є дружиною. В чеській і українській мовах словом *дружина* звуть взагалі тако-ж стоварищення, товариства. Про подружжя в Українців кажуть: „Чоловік та жінка — то една спілка“. Українське *дружина* — то чеське *хоть*. Слова старожитні, тому в давнину вони були більш сіонінімними.

В часи Руської Правди ріжні стоварищення чи об'єднання, звязані між собою спільністю інтересів, звалися *дружиною*. Об'єднання по родовій підставі, яке згодом прийняло в себе і сторонніх, перетворилося в село і звалося *вервью*, а в § 4 Рус. Пр. (Тр. і Кар.) *вервь* названо *дружиною*. У Хорватів, які, як і Українці, належать до Адріатичної словянської раси, *вервь* і тепер означає рід, гурт людей, звязаних спільністю походження, рідною. *Вервь* — це верьовка, а вона сплітається з однородного волокна. Тому це слово, як сімвол, означає сплетення в єдність. У Сербів, які належать до тієї ж раси, такий звязок зветься *задругою*. Слово того ж пня, що й *дружина*.

У Київської Руси стоварищення для торгових і військових операцій чи військо те-ж звалося *дружиною*. Дружини були у князів, у бояр, у купців. Були нетілько для війни, а і для оборони, для ріжніх служб, для потреб транспорту краму та ведення торгу. Дружинниками були і холопи, і отроки, і ключники, і поварі, і співці, і псари, і конюхи, і огнищане і ін. (Див. про це обґрунтовану зводку у Влад.-Буданова, „Обзор“, стр. 28—30.)

Але, коли *хоть* — чоловік, жінка, дружина, то і дружинник є *хоть*. Це ми бачимо в „Слові о полку Ігоревім“, памятці 1187 року. Значить, воно є архаїчним українським словом і загубилося. У Чехів зберіглося, як було.

В Слові о пол. Ігоревім читаемо: „Кая раны, дорога братіе, забывь чти и живота, и града Чрнигова, отня злата стола и своя милья хоти красныя Глѣбовны свычая и обычая“. (Акад. В. Перетц: „Слово о Полку Ігоревім“, вид. Українс. Академії Наук, Київ, 1926 р., стр. 103 і 198—199.) В цій українській памятці жінка, дружина князя Всеволода названа його хотею, хоть, як тепер у Чехів, у Словаків.

Під кінець Слова читаемо: „Рек Боян и Ходына Святославля пѣснотворца старого времени Ярославля Ольгова коганя хоти“. (Там же стр. 129.) Це місце багато виправляли, але „Ольгова когана хоти“ написано ясно і означає воно: „князеви Олегови дружинники“. Перетц не звернув уваги на те, що в Чеській мові хотъ — це як жінка, так і чоловік однаково. Тому не зміг дати пояснення. (Там же стор. 326—327.) Хоч на стор. 198 він і показав, що хотъ означає також „улюбленець“, „коханець“. Але „любов“, як видно з договору Олега з Греками 911 р., відноситься і до договорних мирових відносин. Слюб, шлюб — е те ж договор.

Таким чином, в § 102 Тр. сп. Р. П. об'єкт купівлі — хотъ, дружинник, службовець. Виходить: „Оже кто дружинника. службовця (хотя) купить до полугривны“. Для ясності попереду розглянемо значіння: „купить“ і „до полугривны“.

Ті, що думають, наче тут річ про купівлю людини в рабство, надали слову „купить“ московське значіння, а це зовсім не відповідає термінології Рус. Правди і української мови.

Інтерпретатори Рус. Правди слово „купити“ розуміють у значенні: придбати на вічність. Віднісши це до самої людини, а не до її послуг на якийсь час чи роботи, вони 102 ст. Р. П. Тр. сп. розуміють, наче в ній річ про купівлю собі людинина вічність, то б то про купівлю в рабство. Але Рус. Правда є українською памяткою і до неї греба підходить з українськими, а не з якимись іншими засобами розуміння.

В українській мові „купити“, „продати“ можна і не на віки, а на певний строк, час, сезон. Купити чи продати можна і услуги, службу, роботу чи юсь. В цім значенні купити відноситься і до договору особистого найму, значить і найняти когось на службу. Вже те, що в Рус. Правді „продажею“ зветься і кара за злочинний виступ, мусіло б промовляти дослідникам, що і купівля в Рус. Правді має свої особливості. Слово „закуп“, як ми бачили, є наймит в зміслі часів Рус. Правди. Закупити того ж пня, що й купити, а тому і купити містить в собі поняття і найняти. В статуті 1529 р. купити — це „положити суму пензей“ на купу контрагентові за уступлене право.

Тому землю можна купити на рік, два, три роки і на вічність. Ка-жууть і тепер: „купив десятину на два роки“, „купив сінокіс на рік“, „купив випас на літо“ — це значить найняв, взяв у аренду землю на рік, два. Як слово „купити“ само в собі ще не означає терміну, строку, то в Лит. Статуті, коли вжито „купив“ чи „продав“, то робиться додаток: „купил дідицтво“ (арт. 1, розд. X), „купил на вечность“ (арт. 6, розд. XI), „продал на вечность“ (арт. 15, розд. I), „продати на вечность“ (арт. 16, розд. I. Стат. 1529 р.), бо купити й продати можна і не на вічність, і не в дідицтво, а на певний термін, строк, час. Купити вживається в значенні і найняти.

В приказках збірн. Номиса 1864 р. є примовка: „Найнявся — продався“. Хто віддає себе в найми, той продає свою працю (не самого себе, тільки право на свою роботу, свою службу), а хто собі когось наймає, той купує од його послух, службу, працю. Через це, хто найняв собі той купив од найнятого його службу, послух, працю. Очевидно, що це зобовязання найятого звязане з його особою і обмежує його свободу, але ж це не рабство.

Кажуть і тепер: купив суддю, закупив суд, і т. і. Це не означає, що купив чи придбав собі суддю чи суд у рабство. Це означає, що заплатив гроши за послугу.

Так і дружинника, товариша, *хотя*, службовця купити по 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр. — це не значить придбати собі в раби, а значить найняти собі дружинника, хотя, товариша, службовця, на службу, на роботу. Перенайом, однаке, як бачили ми з 55 ст. Рус. Пр. Тр. сп. про закупа, заборонявся без згоди і участі зобовязаного договором особистого найму. Для цього треба було виконати вимоги 102 ст. Тр. сп., щоб перенайом мав би правну силу. При перенаймі продаеться, нереступається право на ту частину зобовязання, яка ще зсталася не ліквідованаю і од якої зобовязаний ще мусить обілитися.

Таким чином, вираз 102 ст. Рус. Пр. Тр. сп.: „Кто хотя купить до полугривны“ можна передати так: „Хто дружинника (службовця, товариша) найме собі до полугривни“. Вираз „до полугривни“ означає строк найму.

Звичаєве право й тепер установлює приблизну таксу на роботу, шкоди, одробітки, вислугу і т. і. Тому час служби чи роботи означають часто сумою грошей і навпаки Се так само, як далечінь дороги означають часом подорожі: один день, два дні, пять годин їзди чи ходи, і кажуть, напр., „два дні шляху“. Площа землі й тепер означається й так: „день оранки“. Кажуть: „З його служби на два карбованці“. В Статуті 1529 р. площу землі і таксу означали так: „10 бочек землі по грошу, а от 10 возів сіножаті“ (Арт. 15, розд. I, Стат. 1529 р.). 10 бочек землі — се та кількість землі, на якій уродить 10 бочок зерна — жита, пшениці, гречки. В часи Руської Правди цінність міряли скотом, а тому й гроши звалися „скотом“ і плату звали скотом, бо скот вважався, як гроши (§§ 14, 17 Рус. Пр. Акад. сп.).

В § 40 Кар. сп. Рус. Пр. установлено платню на літо роботи су-мою полугривні, а в § 65 за рік роботи жинці з дочкою призначено кожній одну гривню. Виходить, що одній жінці або дочці плата за $\frac{1}{2}$ року праці „полугривна“.

Таким чином, і в 102 § Рус. Пр. Тр. сп. вираз „до полугривни“ установлює строк служби, строк найму.

В Статуті 1529 р. ми маємо такі ж означення. В арт. 7 розд. XI установлено при одробітку суми грошей за виступ „за кождий год випуску мужику 12 грошей“ з присівком, а без присівку „полкопи грошей, а жонці 12 грошей“ По Статуту 1566 р. чоловікові за половину рік випуску, а жінці за рік півкопи. Коли б не було умовлено з закупом про термін одробітку, то арт. 8 розд. XI Статуту 1529 р. устанавлює рахувати чоловікові 15 грошей за літо роботи, а жінці 10 грошей. 27 арт. розд. XIII устанавляв, що жінка й діти злочинця, коли були

причетними до його виступу, мусяť за шкоду відробляти „поколя ся вироблять“. Срок одробітку їм визначено, як закупам. Сумою означається час, термін служби, одробітку.

Не підлягає сумніву, що звичай таксував. В поповнення збитків од потері роботи челядина, який втік, той, хто передержував, повинен був заплатити за кождий тиждень по грошу. (Арт. 7 розд. XII, Статут 1529 р.)

Для дружинників за їх службу те ж напевне була установлена звичаєвим правом певна платня. Сумою її означався і строк служби. Дружинників треба було мати на службі особливо на час війни, купцям потрібні були люди на сезон транспортування краму. Ці найми і платня насезонні. Ст. 40 та 65 Кар. сп. Р. П. установляли платню на літо, на рік, розрахунком на гривню. Як установив Прозоровський, гривня в ріжні часи Рус. Правди мала не однакову вартість. Тому і час служби чи одробітку по цій мірці в ріжні часи був не однаковим. В початку гривня мала вартість коло 7 руб. 12 коп. до 8 р. 29 коп., мала в собі 20 ногат або 50 різан; далі — коло 6 руб., або 90 кун; на решті, після кн. Ярослава, — коло 3 руб. 32 коп., або 50 кун. Таким чином час одслуги „полугривни“ у всякому разі не більше як до одного року.

Тому текст ст. 102 Р. П. Тр. сп. можна передати так: „Хто найме собі дружинника (хотя, товариша, службовця, слугу) від того у кого він служить уже, на час до одного року одробітку“ і т. д. Річ про перенайом на дослугу ще не дослуженого, на одробіток ще не одробленого у першого контрагента, і про умови для заміщення першого контрагента другим по договору особового зобовязання.

Для дійсності передачі договору особового найму третій особі 102 ст. вимагала згоди дружинника, хотя, службовця, в присутності двох свідків і виплати першому хазяїнові другим хазяїном в присутності перенайнятого ногати. Очевидно, перенайнятий мусів одслужувати другому хазяїнові стілько, скілько повинен був дослужувати першому хазяїнові, а не більше. Вказані формальності робили новий договір правосилим для всіх учасників його, ліквідували рахунки перенайнятого з першим хазяїном і накладали на його обовязок обілитися перед другим хазяїном од решти зобовязання, од того, що він мусів би дослужувати у першого хазяїна. Він холоп *обилний*, бо мав срочкою службою обілитися од решти ще не зліквідованого зобовязання.

Розгляньмо цю справу коротко в матеріальних умовах життя часів Київської Руси, бо право твориться в звязку з матеріальними умовами, залежить од них і в них має пояснення.

Князі та бояре не тілько воювали, а і торгували. Для цього вони однаково мусіли мати відданий та вірний їм персонал, дружину. Без сумніву, Русь принесла зProvансалю, Норіку, Панонії славянський Україні той феодализм, який па Вкраїні набув собі славянську форму. Вже од Юлія Цезаря довідуюмося, що в Галлії Кельти з класу кінників були великими землеволодільцями і обробляли землю працею рабів та клієнтів, яких мали й по кілько тисяч душ. Кельтське племя Бої за часів Цезаря, шукаючи землі під хліборобство, в великий частині вимандрувало в Придунайську провінцію Норік і там поселилося. Ча-

стина поселилася в Речії, де хтось з них винайшов плуг. Про цих Боїв хроніки V—VI віків росповідають, що вони були відомими хліборобами і славилися ним так, що коли під час рухів Одоакра з Русинами і іншими народами по Придунайщині та Приадріатиці хотіли виселитися в гори, то Германські племена просили їх зостатися і вчити їх хліборобству. Частина послухала. Називалися вони, як це бачимо з хроніки VI віку Руперта, Боери, а також Баоарі. Очевидно, від цього пішла назва Баварії, а хлібороби там і тепер звуться бауерами, бойерами, боерами. Русини, як вирушили звідти на Вкраїну, то з ними пішло не мало і цих Кельтів Боер. В Київщині і взагалі на Вкраїні вони, як спеціалисти в хліборобстві, стали великими землеволодільцями і утворили той клас населення, що звався боярами. Вони принесли з собою і феодализм. Княжі і боярські дружини дуже нагадують клієнтуру у Галлів. Натуральне господарство неодмінно повинно було утворити ту картину взаємовідносин в населенні, яку бачимо з Рус. Правди.

Бояри мали свої дружини іноді дуже числені, в кілько тисяч душ, як напр. Свінельд. Були і купці, у яких торг був одною професією. Як тодішні умови на Вкраїні вимагали, щоб торговці були разом і вояками, то і вони мусіли шукати собі дружинників, яких наймали до себе.

Очевидно, що князі, бояре, купці мусіли довірятися дружині, покладатися на неї, а це давало дружинникам почувати себе досить вільними, незалежними. Відповідним цьому повинно було виробитися і право, яким координувалися і забезпечувалися інтереси од зловживань. Для соціального ладу і покою право повинно було піддержувати солідарність, щоб проти ворога — се було б товариство, проти неприятеля — приятелі, проти недругів — брати, друзі, дружина, товариство, військо. Неодмінною умовою таких взаємовідносин мусіло бути повне і гарантоване взаємне довірря. — В старих пам'ятках ми маємо цьому повне підтвердження. — Сучасний зміст слова „зрада“ зародився ще в ті давні часи. Договір звався „ряд“, який вимагав совітливого виконання од сторін і взаємного довірря. Тому порушення „ряду“ є „зрадою“.

В літопису повно фактів про взаємовідносини князів з дружиною. Святослав в 971 р. так звернувся: „Потягнем мужськи, братъя и дружино“. Так звернувся і Ігорь в 1185 р. Під 996 р. записано: „Володимир любя дружину і с ними думая о строї земленім, і о ратех, і уставі“. З дружиною він ставався бути в найкращих відносинах і так додгажав, що звелів зробити срібні ложки для неї. Запис під 1036 р. росповідає, що кн. Мстіслав „любяше дружину повелику, имінья не щадяще, ні пітья, ні яденя, ні браняще“. Те ж записано і про Володимира Глібовича під 1187 р. В літопису під 1015 р. росповідається, як по смерті кн. Володимира дружина кн. Бориса радила йому зайняти Київ, бо там прихільні йому батьківські вояки, урядовці, слуги. Кн. Святополкові дружина одмовила в поході проти Половців, щоб „не погубити смерды и риллю им“. На візді князів у Долобську в 1103 р., після наради з дружинами та переконання їх в необхідності походу, було вирішено йти на Половців. Володимир Мономах, як видно з § 48 Рус. Пр. Тр. сп., видав закони після наради з дружиною, а в поученні радив дітям „думати з дружиною“. Дружина мала вплив і на те, кому до-

станеться княжий стіл. Дружина княжа — це не княже майно, а принадлежність держави, вояки, урядовці, слуги, які мають свої права, вони суб'єкти прав і обмежені обовязками, як і сучасні урядовці. Дружина у боярина Свінельда була так зодяжена і озброєна, що їй завидувала дружина кн. Ігоря і він мусів задоволінити. (Іпат. сп. л., під 946 р., стр. 44.)

Кн. Святополк, закінчивши в 1016 р. війну, заплатив дружині: старостам по 10 гривень, *смердам по гривні*, Новгородцям менше „і отпусти я домов вся“. Під 1160 р. читаемо: „Святослав болен, а дружину пустив от себе прочь“. Дружину, як треба, набирали, як не треба — роспускали. Так робили і бояре, і купці. Дружина переходила на службу по смерті князя до того, хто займав вакантний стіл. Бояре з своїми дружинами переходили на службу від одного князя до другого. Переходили вільно і цілі дружини, і частини їх, і дружинники. — Молодші з них — отроки — виконували і прості обовязки слуг, робітників, конвойних, фурманів, несли черну роботу по хазяйству і т. і. Св. Феодосій одного з них, що віз його, нагородив кунами. Отроки виконували і деякі урядові функції поліційного характеру. (§ 108 Рус. Пр. Тр. сп.) Дружинники мали власність і заставляли її в спадщину. (§ 86 Рус. Пр. Тр. сп.) Цим дружинники зайнтересовані були мати як більше, заробити більше, заслужити більше. Він працює на себе. Так і смерди, хоч з обмеженням спадщини дочкам. (§ 85 Рус. Пр. Тр. сп.) — Це все треба мати на увазі при розгляді Рус. Правди — в ній ці відносини. Звідкіля-ж при потребі князі, бояре, купці наймали собі на службу дружинників? З кого і як вони комплектували собі свої дружини? Галицькі бояре завдяки дружинам мірялися силою з Галицькими князями.

Очевидно, що потреба походу чи подорожі з крамом вимагає збільшення комплекту дружинників. Коли операція скінчена — дружина роспускається по домівках, зменшується в числі персоналу. В ті часи постійних навал кочовників мусіло бути багато несподіваних випадків. Могло бути, що набрана дружина від такого випадку стане не потрібною. Напр., купець набрав велику дружину, а крам згорів, або захопили кочові грабіжники. Що тоді робити з дружиною і дружині? Або, купець набрав малу дружину, а події зайдли такі, що мусить взяти з собою велику дружину, чи прийшло краму більше і треба екстренно збільшити дружину. Що тоді робити, де і як здобути собі дружинників? Як знаємо з літопису, купці збиралися в Київі в певні сезони і відправлялися з крамом. К сим сезонам і в ці сезони комплектувалися і дружини. Очевидно, що сезонний строк для найма був тоді установленим звичаєвим правом, як і тепер він установлений, як напр. тепер од Благовіщення до Покрови, до Семена і т. і. Описана Константином Порфирогенетом торгова подорож Русів по Дніпру й коло порогів промовляє про потребу для неї великого числа дружини.

Ясно, що одному, в випадку непотреби, була пуща розвязатися з набраними дружинниками, а другому, в випадку потреби, була пуща негайно добрati і пайняти собі потрібне число дружинників.

І от, не вважаючи на таку велику роль дружинників у тодішньому житті, ми наче не маємо в Руській Правді загальних постанов чи норм права в цій справі. Е норми про окремі випадки з тим чи іншим

з людей службових і залежних по службі, а взагалі про дружинну службу і про дружинні відносини наче нічого немає. Коли взяти на увагу, що в Руській Правді є про такі порівнюючи дрібязки, як про собаку, голуба, лебедя і т. і., то опуск про дружинників можна пояснити хіба тим, що звичаєве право в цій справі було таким виробленим, міцним і загальновідомим, що не треба було про се записувати. Звернено ж увагу тілько на таку загрожуючу спорами, непорозуміннями та небезпеками справу, як *перенайом* дружинників тому, кому вони стали потрібними. Тут дружинникові зовсім не однаково, кому, де і як служити, з ким вступати в товариство, кому довіритися, на кого покластися, кому віддатися, кого мати своїм новим контрагентом на місце попереднього. Се не відношення рабства і тому між дружинниками немає назви рабів і челяді. Може бути й спекуляція з набором дружинників. Інтереси дружинників, натурально, вимагали гарантій, як перед попереднім, так і перед новим контрагентом, що заступав попереднього. Та й інтереси перенаємщика вимагали гарантій, як од першого наемщика, так і от дружинника. Перший наемщик теж мусів мати гарантії від претензій. Се відносини складні і зачіпають стілько інтересів, що поминути таких випадків не можна було, бо вони по складу життя були постійними і вимагали точного правового упорядкування. — Статі Рус. Пр. про холопів відносяться до дружинників.

При перенаймі дружинник міняє собі контрагента і набуває на його місце другого контрагента з участю волі першого. Очевидно, потрібна на се й воля дружинника в формі згоди. Розвязуючись з попереднім контрагентом, дружинник мусить мати формальне запевнення ліквідації з ним попередніх взаємовідносин і претензій, щоб не бути обвинуваченим в одностороннім порушенні договору, яке, як бачимо з §§ 52 та 55 Рус. Пр. Тр. с. про закупів, загрожувало б серйозними наслідками для дружинника. Так само й перший контрагент, який вибуває, мусить мати докази, що він одностороннє договору не порушав, бо таке порушення загрожувало б йому серйозними наслідками, як § 55 Рус. Пр. Тр. сп. про закупа. З другого боку новий хазяїн перенаємщик мусить мати законні гарантії од першого хазяїна, що не пристане з претензіями за слугу, те ж серйозними, як видно хоч би з § 106 Рус. Пр. Тр. сп. Він повинен гарантувати себе од непорозумінь і бути певним в дійсності та безспорності договору перенайму.

Для сього й існувала та норма права, яку викладено в 102 § Рус. Пр. Тр. сп. Згідно з ним передача найму дружинника одним хазяїном другому може бути зробленою тілько за згодою найнятого дружинника, в його присутності, при двох свідках, і з виплатою на його очах задатку в сумі одної ногати. Ся виплата мусіла промовляти, що новий хазяїн перейняв на себе від першого зобовязання і права. Після сього моменту дружинник цілком *обілювався* од всіх своїх зобовязань і взаємовідносин з першим хазяїном і вступав в зобовязання з новим хазяїном, перенаємщиком, для якого ставав „обілним холопом“, слугою, бо мусить обілити себе од решти зобовязання, од того, що ще винен, перед ним.

Очевидно, що § 102 Рус. Пр. Тр. сп. містить в собі норму, яка відноситься до взаємовідносин особистого найму і особових зобовязань, на випадок наемщик хотів би передати свої права на зобовязаного

третій особі. Вже § 55 Рус. Пр. Тр. сп. каже, що така норма була потрібною.

Нарешті, мусимо зайнятися виясненням і слова „Обѣл“, „Обелний“, „обілний“, яке викликало в науці багато спорів, не розрішених і досі.

Відносини, які творяться по 102, 103, 104 §§ Рус. Пр. Тр. сп., названо „холопством обелним“. Слово це пишеться ріжно навіть в одній памятці. В Тр. сп. маємо: обель (§§ 52, 55), обельний (§ 56), обелний (§ 57), обелное (§ 102), а в Карамз. сп. маємо: обел (§ 70), обель (§ 73), обилный (§ 74), обелный (§ 75), обельное (§ 119). Беремо Тр. сп. з Іречека (Прага, 1880), а Карамз. сп. з Буданова, („Христоматія по Ист. Рус. Права“, 1872, в. I, стр. 67—69, 86). В памятках XV в. маємо: „обѣл“. (Литовс. метр., Акти до Южн. и Зап. Рос. относ., 1865.)

Таким чином, в памятках читаємо: обѣл, обел, обель, обелний, обілний і обельний. Як же його вимовляти в дійсності?

В старі часи на Україні є читалося за і, та ѹ тепер так читається на Прикарпаттю. В Лит. Статуті 1529 р. зосталися тілько сліди є, його замінено на е, а читають і.

В Рус. Правді маємо плутанину. В § 15 Тр. сп. „по мертвени“, а в § 15 Карамз. сп. „по мертвець“. В § 4 Тр. двічі „вѣра“, а двічі „вира“, в § 6 „вѣра“, а в §§ 15 і 16 „вира“, в § 7 „вирний“. В Карамз. взагалі „вира“, а в § 15 „вѣра“ і „вира“. В § 73 Кар. „без вены“, то б то „без вини“. Є, Е читаються за І, І. В Акад. сп. Рус. Пр. маємо: вира (§ 19), три гривнѣ (§ 2, 9—12, 14, 29, 30), 2 гривнѣ (§ 25), але в §§ 6, 31, 37 — три гривни, а в § 41 — от гривне, 2 гривнѣ, три гривни.

Ясно, що правопис був ріжний, однаке вимова мусіла бути одна — українська. З зводки філологичних здобутків, поданої М. Возняком в його „Історії Української Літератури“ (т. I, Львів, 1920), видно, що в українських памятках XI—XII в., до яких належить і Руська Правда, виявилися особливості, які показують, що в українській мові було своє окреме життя, народне, сильна течія якого відбилася і на правопису. Під впливом української фонетики, каже Возняк, У і В міняються: він у-довець, вона в-дова, я в-довець, у-чинен — в-чинен; ѿ в середині слова або випадає, або переходить в е, або вимовляється за е: дньо — день — днесь, п'єч — п'єч — піч — печ, замісць е появилося нове є: погибель — погибъль — погибіль. Цей вплив народної фонетики є і в Збірниках Святослава 1073 та 1076 р. (М. Возняк, Історія Укр. Літ., с. 16—19, 50—52). Не вдаючись в філологічні розсліди, нагадаємо уваги Огієнка. Коли ж приймемо, що в старих українських памятках замісць е з'явилася і та є, а всі вимовлялися, як і, та що в середині слов ѿ або випадав, або вимовлявся за е (Возняк, стор. 17, 20, 51), то з цього вийде, що обѣл і обел читалося обіл; в § 74 Кар. сп. Рус. Пр. обилний вимовлялося обілний, а обельний (з ѿ в середині) — це обіленій. — За всього цього цілком ясно, що корінь, пень цих слів: біл, і що воно перш за все по своему походженню відноситься до коліру: білий, чистий, свободний від зафарбовання чимсь, вільний. — З цим і текст памяток стає ясним.

В давні часи стан залежности чи незалежности означався колірами. Се є символика в мовах майже всіх Європейських і Азійських народів. Білий — вільний, незалежний, свободний, не звязаний зобовя-

заниями, а чорний — підневільний, позбавлений прав, обтяжений обов'язками. Відповідно цьому установилася і поступовість означенів: світлий, ясний, білий, рокс, русий, обіл, сірий, чорний. Такі колірові означення ступенів свободи, залежності, соціального стану.

У Кіргізів „кайс-ак“ — птиця — біла, вільна птиця, вільна людина. У Монголів вища верства суспільства зветься *білою* кісткою, а нижча, обмежена в правах — чорною кісткою. Хани, після того як Московські князі звалили їх владу, тітуловали Московських князів *білими*, то б то незалежними, свободнimi. Ногайський мурза Белек тітуловав Московського кн. в XVI в. Білим князем (Карамзин, Истор. Гос. Рос., т. 7, с. 86). Хан Шаніас в 1700 р. тітуловав Петра I Білим царем (П. С. З. Р. И. ч. 1802). Може тому і Москва Белокаменна. Монгольські мурзи і князі ще і в XX в. писали Россійському цареві або про його „ак падишах“ — білий царь. Таке значіння „білий“ і у Турок. Ак — керман — Білий город, вільний, незалежний город. Київський митрополит і Новгородський архієпископ носили білий клубок в знак церковної незалежності своєї.

Алане, як розбили Готів і визволилися од них, а потім побідили Римлян і наклали на них данину, прозвалися Роксоланами. На мові Сарматських народів рокс, руокс, рус — білий, світлий, вільний, незалежний, чистий. В цім значенні воно вживается і у Персів та Осетин, які є Сарматського племени. По українські: русий, русявий — це те ж світлий, вільний од темного коліру.

У давніх народів взагалі було поняття про добру силу, як про дух світливий, чистий, вільний, визволяючий, а про злу силу, як про дух темний, нечистий, порабочаючий. Тому „блаженні чисті серцем“ (Матв. 5/8). Янголи, як добрі сили, мають по уяві *білий* одяг, світлий. (Матв. 28/3, Лука 24/4, Іван 20/12, Марко 16/5.) В Московському праві грамоти, якими володільцеві надавалися льготи від податків та повинностів, мита і т. і. звалися *об'льными*. (Буданов, „Обзор“, стор. 218—219.) Люде на льготах звалися беломестцями, белопашцями, тоді як обтяжені податками, повинностями, поневолені звалися чорнослободцями, черносошниками, чернопашенниками. Що до суду Московського, де справи рішалися „полем“, то б то боем сторін, то народ склав примовку: „кто смел, тот и бел“, то б то: виправданий, обілений свободній.

У Французів для поняття *білий*, чистий, вільний, свободний, вживають слова: *blanc, propre, libre*. — *Blanc* — білий, чистий, свободний. *Libre* — свободний, чистий, білий. *Propre* те ж чистий, вільний, незалежний. *Propriétaire* — це власник чогось. Він володіє майном од свого імені, незалежно ні від кого, обілено, чисто, вільно од стороннього права.

Переходячи до Українського народу, почнемо з того, що в давні часи язичества у його божество добра, щастя, багатства, незалежності, свободи звалося *Білуном*. У Західно-Славянських народів воно звалося Белбогом і Білбогом. Се божество було олицетворенням всього чистого, світлого, обілюючого, визволяючого. Білуна народ уявляв собі дідом з білою бородою і в білому одягу. Він виводив на дорогу тих, що заблудилися в темних нетрях лісу. Зберіглася примовка: „Темно в лісі без Білуна“, а як кому не таланить, то кажуть:

„Мусить посябритися з Білуном“. Літом він живе в хлібі. У Чехів та Словаків і тепер хліб зветься *обілі*. Божество, противне Білунові, звалося *Чернобог*. Се темна сила, чорт. В уяві Українського народу чорт чорний.

В договорі Київського кн. Олега з Греками 911 р., коли Олег був побідником і діктував Грекам свої умови, його, князів і бояр в договорі тітуловано світлими. А коли Греки побідили кн. Ігоря в 941 р. і писали договір 945 р., то навіть самого кн. Ігоря не тітуловали світлими. Тут звертає увагу § 18, яким Русь позбавлено права „зимовати в усті Дніпра, *Бѣлобережіи*, ни у св. Ефесії“. Білобережжя — це свободні береги Дніпрового лиману аж до о. Березані (у Греків св. Ефесія, Ельферья). Коліром ці береги зовсім не білі, а їх названо Білобережжям в зміслі вільних, свободних берегів. § 17 договору Греки забезпечили собі від Русі там вільний лов риби.

В козацькій думі про бурю на Чорному морі Турецький берег названо „землею турецькою, агарянською, *біларапською*“ (Антонович і Драгоманов, „Історич. Песни“, т. I, стр. 176 і сл.) Сполучення „арапська“ з словом *біла* означає: незалежна земля.

В Українських історичних памятках читаемо: Угри *білі*, Угри *чорні*, Серби *білі*, Серби *чорні*, Хорвати *блі*, Хорвати *чорні*. Це колірове означення ріжниці між вільними, незалежними, і підлеглими, побідженими.

Простих людей, обтяжених залежністю, службами, податками, обмеженнями прав те ж звать *чернь*, чорними людьми, а простонародну роботу і тепер звать *чорною* роботою. В розбитій дружині Ігоря Святославовича в 1185 р. були і *чорні* люди. В універсалі Б. Хмельницького 1655 р. пишеться: „Енеральной старшині, полковникам, полковій старшині, сотникам, атаманы і *чорні* всего війска Українського і всякої кондіції людем“. Чернь тут нижча верства суспільства, люди прості, залежні, нижчі у війску Українському. (Див. у Скальковського т. III.) В противність козацькій Раді Раду всенародну називали *чорною* Радою, а народ простий чернью, чернею. — Колірова кваліфікація соціального стану.

Білі, чорні Угри, Хорвати, Серби — це колірова кваліфікація і політичного міжнародного стану. Так, як Алане стали Роксоланами, Білими Аланами. Про Білих Хорватів та Сербів є у Константина Порфирогенета. Білі Хорвати у його велоджоффіто або ἄσπροι χωφότοι, а Білі Серби ἄσπροι Σέρβοι. Назва ἄσπρος новішого походження, а старе Еллінське слово для означення *білій* — це λευκός, яке означає також ясний, світлий, чистий. Свобідний по грецькі це ἐ-λεύθερος, яке означає також благородний, вищий (див. у словн. І. Синайського). Як бачимо, грецький пень λευκός для поняття білій, світлий, свободний один. І тут колірова прикмета свободи, незалежності людей. Латинське *serenus* ясний, світлий, *serenissimus* найсвітліший має аналогію не тілько в договорі 911 р., а і в пізніших тітулованнях: ясний пане, ясновельможний, світлі панове, світлі збори і т. і. Русь — біла, чорна, червона.

Простих людей називають також сірою масою, *сірим* людом.

Русий в значенні свободний, а русь в значенні воля, свобода вживаються в українській мові і тепер. У Номиса (Приказки, прислівя, вид.

1864 р.) е відповідні цьому записи. — Чи на русі будеш? — Вже на русі. — Це вийшов з під арешту на свободу (ч. 13.469). В оповіданні про козака Мороза на Берестовці, що під час голоду годував людей кулішем: „Їжте (каже), люде добрі, годуватиму, поки й на русь вийдете” — то б то до жнів, до волі. (Там же.) Само напрошуються порівняння з „вдачем“ Рус. Правди. — Запорожець каже: „Ta вже пристарівши на русь іти мушу”, то б то на волю од запоріжської служби. (Там же у Номиса). — Замісць русявий в українській мові кажуть також білявий.

В українській мові вживається вираз „обілити” — в зміслі визволити, очистити од обвинувачення, а *обілитися* — виправдатися, визволитися від обвинувачення. Кажуть: На суді обілився, то б то: виправдався; вийшов з суду *обіленим* — то б то: виправданим, чистим од вини. Зобовязаний є винен, винуватий (гроші чи ін.). Тому і од зобовязання обілився, обілений.

Це значіння живе і у Французів. *Il est poigré* — означає: він очернений, тому пошкоджений в правах. На Україні в кінці XV в. по судах ведено було *чорні* книги, в які реєстрували злочинців, підозрених, засуджених, позбавлених прав. Арт. 25 Розд. XIII Лит. Стат. 1529 р. трактує про випадок, коли б „підозрений в книгах *чорних* записан бил“.

Пустити по *білому* світу чи *вбілій* світ — це на волю. Ченці, що приймають на себе чин послуху і зрікаються прав, звуться чернцями і чорним духовенством, в противність повноправному *білому* духовенству.

Великий урожай хліба, трави, овочів — це обілля, обіліє, ізобілля. Воно робить багатим і дає можливості стати вільним, обілитися од того, що звязує, зобовязує, обмежує свободу. Багатство на скот — це теж обілля. В Рус. Правді гроші звуться скотом. (Акад. сп. §§ 14, 15, 17). Тепер скот по українські звуться товаром, а тому: „Погнав товар пасти“. Але і в Рус. Правді було таке значіння: скот — товар. (Тр. сп. §§ 70, 37, 38, Кар. сп. §§ 38, 39, 88). У Греків *λευκός* і *ἄσπρος* — *білий*, *ἐλεύθερος* — *вільний*, *свобідний*, обілений, а *ἄσπρα* — *овочі*, обілля, хліб.

У Чехів *obílī* — це хліб, багатство, з чого — незалежність.

У Хорватів (з словника Pleteršnika) слово *oběl* означає: 1. жар, огонь, 2. звалианий нерозроблений ліс. Перше значіння з віри в те, що огонь *очищає*, а друге з того, що коли зрубано ліс, то місце, де росло дерево, стає од його свободним, вільним, *обіленим*, а дерево, од корню відділене, зрубане, стає обєл, обел, обіл, бо воно оголило, обілило, очистило од себе місце, де росло.

Таким чином, нігде і ні в якім ужитку ми не знаходимо, щоб слова од пия *bíl* — *білий*, *обілений*, *обільний*, *обіл*, *обілля* мали б хоч трохи щось спільне з поняттям про поражку прав, свободи, незалежності і взагалі, щоб звязувалися з залежністю, поработленням. Навпаки, в противність очерненню, яким права опорочуються і зменшуються, *обілення* означає очищення од обтяжень, обмежень, зобовязань.

У декого з учених ми зустріли змішування *obl* (хорватське *obl*, чеське *oblý* — круглий) з обель, обелний, обілний Руської Правди. Це очевидне непорозуміння. *obl*, *obl*, *oblý*, *обіл* має пень *obl*, а *обел*,

обелний, обілний має о приставкою і пень бел, біл. Це цілком ріжні слова і ріжні поняття. З обл ніяк не вийде обілний, як з обел ніяк не вийде облив, обло.

Слово *обѣл*, *обел*, *обіл*, як юридичний термін, ми зустрічаємо в актах про куплю — продаж постійно в XV, XVI і сл. віках. Воно вживалося не само, а в гурті з виразами: вечно (вично, вічно) і непорушно. Продав обіл, обѣль, обель означало: право чисте, свободне, обілене, вільне од всяких претензій на його. Вічно — це не срочно, а на віки. Непорушно — це зобовязуючись не порушати утвореного договору продажу, не вимагати повороту проданого назад.

13 Ноября 1557 р. „Богдан Дублянський посполу з сестрою своею Федорою... землю свою отчизну и дідичну, на имя Юрьевскую,... продали Семену Мелешковичу, міщанину Киевському, самому, жоні и их потомству за 50 коп грошей *обель*, *вѣчно* и николи *не порушно*, землю пашную, бортную... ничего па себе и на близких своих не зоставуючи, а ни отдаляючи, и даючи вольность отдать, продати на церков записати... яко власностю своею шафовать; а где бы они сами албо кто з близких их хотел Семена Мелешковича з тоей земли рушати, на такого... вину платити на замок Киевский 100 коп грошей... обязавши тое же земли под ним искати“... (Сборник Материалов для Исторії топографії Києва и его окрестностей. Изд. Врем. Комис. для разбора древ. акт. при Кіевс., Под., Вол. ген. губ. Кіев 1874, стр. 42, 43. — Акты, относ. к Исторії Южной и Запад. Россіи, т. I, стр. 173.)

Друга купча 23 Декабря 1561 р.: „Семен Гринькович з женою своею Софеею... визнаает иж продал *обель* властное селище свое, доброе набытое, на имя Гловачкое, в Киевском пов... ку монастыру св. Михаила Золотоверхого... за 13 коп грошей литовских з землями пашными, бортными, з лѣсы, дубравами, данью медовою, грошовою, и зо всима доходы и пожитки, *ничого там на себе не зоставуючи*, яко ся то здавна в собі маєть и яко он сам и предкове его держали, *на вѣчные часы*, вырікаючися, иж он сам, его жена и діти и нікотори близкіе их тое продажи от манастира отнимати и того вжо доходити не могутъ; и если бы кто колвек з них самих и потомков их, албо кто з стороны... переказу чинил и там што кгрунту того отыймовал, таковъ каждый заруки на господаря 50 коп грошей... повинен будеть заплатити. А особливѣ обовязался Семен Гринкович з женою своею вси шкоды и наклады того манастира в том заступовати и оное селище Гливацкое земли и пожитки их своим накладом у каждого права очищати и к тому манастиру поступовати“. (Там же стор. 41—42.)

Ось ще старіший акт куплі — продажу, з актів 1440—1492 років. Це запис на продаж Гринком Балабаном свого маєтку Федорові Юнкову у Владимирській округі: „Продал есми им'ніе свое набитое *обѣл*, *вѣчно* и *непорушно* за полтораста коп мониты ческое со всѣм с тѣм, што ку тому им'ню служить, ничего на себе, на свою жену и на свои дѣти и на свои щадки не оставуючи“. (Акты до Южн. и Зап. Рос. относ., изд. Императ. Археогр. Ком. 1865 г., під ч. 70, стр. 105.)

Зо всіх цих трьох актів ясно, що вирази: обіл, вічно і непорушно відносяться всі до продав. Відчужуєме право може бути обтяженим боргами, контрактами, віновним записом, спором і т. и. хлопотами, яких

покупець не хоче мати. Вираз *объль*, обель, обіль в купчій означає, що продавець нічого з свого права за собою не зоставляє і переуступає все право свободним, чистим, обіленим, вільним од чиїх би там не було, в тім числі і од своїх, претензій, спорів, позивів. Вічно — це продаж на завше, на віки, потомно, а не на строк чи на якийсь час. Непорушно — це без права повороту, без порушень договору, без викупу назад, тому непорушно іким.

В наведених типичних актах куплі — продажу юридична термінологія вже вироблена. Вона усталася з часів Руської Правди. Про очистку маєтку од вінового забезпечення маемо в арт. 1, розд. IV літов. Стат. 1529. Про очистки діцицтва при купівлі — продажу читаемо в арт. 1 і 12 розд. X. Вжито всюди термін *очищати*, то б то обіляти.

В межах отсих значінь вжито і в Рус. Пр. терміни „обель“, „обел“, „обелний“, „обилний“. Думка, що ці слова означають те саме, що раб, повний раб, повний холоп, як твердять, напр., М. Дьяконов, М. Буданов і ін., не має під собою ніякого обґрунтування. Коли „обилний“ — це раб, то „обилье“ означало б — рабство. А в літоп. запису під 1071 роком читаемо: „кто обилье держит“ ... „ти держать обилье“, а далі пояснено, що „обилье“ — це жито, мед, риба, скора, в'євериця і т. ін. продукти багатства, заможності, які творять людині незалежність, свободу (Лавр. 1071 р., Іпат. 1071 р. стр. 163, 164, вид. 1923 р.). У Чехів і Словаків *obili* вживається і тепер в живій мові для означення хліба, урожаю, господарських продуктів. Тлумачення, що „обель“ або „обилний“ — це раб — є просто вигадкою, щоб залагодити якось другу вигадку, наче б то *холопи* Рус. Правди — раби. Це не так. Холоп — це залежний, зобовязаний, підлеглий, але свободний, а не раб. Раби і звалися рабами або челядью. Де хто ради свого товмачення навіть підміняв обел, объль, обилний на обл, облий. Але обл, облий — це круглий і не має нічого спільногого з вище наведеною юридичною термінологією Руської Правди і цітованих актів, яких дуже багато. В чеській і в словацькій мовах *oblý* і тепер вживається в живій мові і означає: круглий. Інтерпретатори, які сплутали обел, обилний з обл, облий, не розважили, що у слова обел, объль, обилний, обелний, обл — пень слова „блъг“, „бел“, „бил“, а передне „о“ є приставкою, тоді як в „обл“, „облий“ пень слова „обл“. Ріжні і пні слов, і поняття.

Під 1261 роком в Іпат. літ. про татарський похід Бурандая на Галицько-Волинську землю росповідається, що Бурандай, гніваючись на короля Данила та кн. Василька, звелів їм зруйнувати свої городи. Коли Бурандай підіхав до Холму, побачив його цілим і дознався, що там сидять готові до бою „бояре і люде добрії“, а „утверження города кріпке“, то сказав кн. Василькові: „Василько! Це город брата твого, їль і скажи, щоб передалися“. Підіхавши в супроводі трьох татар свідків до Холма, Василько гукнув: „Костянтине, холопе, і ти другий холопе Лука Івановичю! Се город брата моего і май, передайтеся!“ Побачивши од Василька таємний знак не здаватися, холоп Константин і каже: „Поїдь прочь! Аже буде тобі камінь в чоло! Ти вже не брат братові, а ворог!“

Як бачимо з цього, два княжі *холопи* в 1261 р., під часи Рус. Правди, стояли на чолі цілого городу старшими над боярами і людьми добрими в нім і мали владу над всіма. Вони несли службу війскову

і адміністраційну, як службовці, як урядовці на службі у князів, як їх дружинники, військове товариство. Кн. Василько, звертаючись до них, зве їх холопами не для образи чи пониження, а цим вказуючи на їх службове відношення до його, на службову підлеглість, та й годі. Навпаки, він ставиться до них з такою повагою, що одного з них, як, мабуть, старшого віком, величає не самим іменем, а ще і по батькові: „Лука Іванковичю!“ Таке звертання до холопа є відзнакою особливої поваги з боку князя. До раба так не звертаються. Ці холопи в Холмі стояли на чолі військової дружини, на чолі людей свободних, між якими були і бояре, і люди добрії, і цию дружиною командували. Підлеглість бояр в данім разі звертає на себе увагу ще і тому, що це було в країні, де боярство було сильним і оспорювало владу собі од князя. А тут холопи князеви були над ними старшими й командували ними. Для челядина, раба це було-б не можливим. Ясно, що то були люди свободні на службі у князя. Ясно і те, що то були свої люди — на це вказують їх імена і ім'я батька одного з них.

Навіть в Московії в XIV—XV віках холопи були тільки служилою верствою у князів, які тоді ще не зовсім позбулися Київських традицій. В ті часи і в Московії холопами звалися не раби, не невільники, а свободні тільки бояре та службова верства в державі. Вона була холопами тільки перед князем, бо служила у його, як перед старшим і як перед носіем патріархальної влади. Ця службова верства була близчою до князя і тому вона *холопи*, а решта населення, як дальша, *сироти*. Вони наче без батька, без близкої опіки над ними і без біжчих батьківських відносин до них. На цю характерну особливість дуже влучно звернув увагу проф. Вол.-Буданов („Обзор“ ... 1909, стор. 162, 400). На жаль, він обмежився констатованням і не зробив висновків. Московські холопи XIV в. не раби, не невільники, не позбавлені прав, а правозадатні і діездатні бояре й службовці, залежні од князя. Коли так було тоді в Московії, то в Галицько-Волинській землі в 1261 році холопи не були нижчими і безправнішими, як в Московії, а в Київській Русі в XI—XII віках тим більше.

І князь, становившись залежним, називався холопом. Очевидно, рабом він не був. Холоп не раб. Коли Галицький князь Данило Романович мусів їхати на поклін до татарського хана Батия, то Йпат'євський літоп. під 1250 роком так росповідає: „О злѣе зла честь татарская! Данилови Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою землею, Кыевом и Володимером и Галичем, со братом си иными странами: ныни сѣдить на колѣну и холопом называется, и дани хотять, живота не чаетъ и грозы приходять. О злая честь Татарская!“. Там же в Йпат. літ. читаемо про повстання Володимерців проти Сужданськіх, Муромців, Ростовців. Пригороди молодші і підлеглі старшим городам: „на что же старшишіе сдумаютъ, на том и пригороди стануть“. Володимер претендував на старшинство, а Ростов, Муром, Рязань, Суждань були проти цього і осадили Володимерців, які терпіли голод. На чолі походу стояли Ростовці. Вони про Володимерців казали: „Пожжем Володимеръ, аль пак иного посадника в нем посадим, то суть наши холопъ“. Очевидно, „холопи“ і тут не раби, а тілько молодші, підлеглі, залежні. Це як Тиверці для Київа толковини (Лавр. л. під 907 р.), або в Слові о Пол. Ігор. побіжені Половці, що дань дають кн. Святославові Київському,

„погани толковини“. Толковин — це переклад на славянську мову з грецького „холоп“, *χολόπτος*.

Наem на службу чи на роботу за суму до полугривни, то б то за суму, яку жінка або дівчина по таксі Руської Правди може одробити за одно літо, а то й швидче (65 ст. Кар. сп. Р. П.), вважати за продажу в рабство — це помилка.

Холопами в Рус. Правді звуться ті, що на службі у когось по договору чи з правопорушення. Вони правно звязані з тим, у кого на службі, чи на роботі, особливим зобовязанням. По тому, у кого слугують, вони і звуться: смердии холопи (13 ст. Тр. сп.), княжі, боярські, чернечі холопи. (42 ст. Тр. і 43 ст. Кар. сп. р. П.) Вважають, що в 13 ст. Тр. сп. назва „смердии холоп“ е помилкою, бо в Акд. сп. (23 ст.) і в Кар. сп. (13 ст.) стоїть: „а за смерд и холоп“. Це, однаке, само по собі ще нічого не доводить, хоч би вже тому, що не установлено, який список правдивіший. Але те, що переписчик Тр. сп. вжив вираз „а за смердий холоп“, само промовляє, що були і у смердів холопи, то б то „смердии холопи“. Розуміється, смерди могли мати слуг, робітників, наймитів, а це холопи. Коли б цього не було, то переписчик вигадати не міг цього.

І тепер старші звертаються до менших, підлеглих, півладних з назвою хлопцями. У козаків було: „Хлопці“, „хлопці-молодці“, „панове, хлопці-молодці!“, а в пісні: „Гей, нуте, хлопці, хлопці молодці, чого смутні не веселі . . .“

Назва хлопцями і холопами відноситься тілько до мужчин. В родинних відносинах так звертаються тілько до повноліття, або поки ожениться, чи виділиться на своє хазяйство, чи піде в військову службу, — поки вийде з під батькової влади. Це останки патріархату. Тут ці відносини суб'єктивно безсрочні, бо объективно і „до смерті“ чи на віки має строком день смерти. — Постійна служба теж безсрочна — поки сам піде або поки звільнить.

Срочна служба чи робота має робітників поденних, помісячних, строкових, сезонних, рокових і ін. Безсрочна ж — це постійна або здільна, підрядна (од слова ряд, договір, по якому є зобовязання зробити певну роботу). Тут строк самої роботи залежить от закінчення. Також не має визначеного дня служба чи робота, яка міряється сумою заборговання, чи то з зобовязання, чи то з правопорушення, коли треба обілитися від того працею, одробітками, службою. Тут объективно строк установлюється не певним часом, а сумою заборговання, ціною, яка мусить бути покрита службою чи одробітками.

Такий зобовязаний чоловік служить, робить на ту суму, поки „виробиться“, поки „очиститься“, поки „обілиться“ з зобовязання і зліквідує його. Отсе і є те, що в Рус. Правді зветься холопством обелним чи обилним. — Тому то „холопи суть не свободни“ (43 ст. Кар. сп.), бо вони звязані зобовязаннями, поки одслужить, поки виробиться, одробить певну суму.

74 ст. Кар. сп. Рус. Пр. трактує про „холопа обилного“, який прокрався — він мусить обілитися і од зобовязання, яке виникло з правопорушення — крадіжу коня. По 75 ст. закуп, який прокрався, мусить нести таку ж покуту — його названо те ж холопом обилним („обелним“). 102 ст. Тр. сп. Рус. Пр. (119 ст. Кар. сп.) передбачає той випадок,

коли хто перенайме хотя, дружинника, службовця на час одслуги договорної чи заборгованої суми до полугривни, і виконає приписані тут же формальності. Це творить юридично відносини „обельного холопства“, то б то такий холоп повинен служити, поки службою покриється сума, якою він обільиться од зобовязання. — Це людина вільного стану, соціально вільна, а тільки зобовязана договором (рядом) особового найму чи правопорушенням. Тверження академ. М. Дьяконова, що „холоп не суб'єкт, а об'єкт права“ („Очерки Общес. и Гос. строя древней Руси“, СПБ., 1908, стр. 102), проф. Буданова і ін. є цілком безпідставні: холоп є суб'єктом права, не раб, а свободний, але залежний в звязку од зобовязання.

103 ст. Тр. сп. Рус. Пр. (120 ст. Карам. сп.) каже, що коли хто „поиметь робу без ряду“, то стає „обельним холопом“, а як „с рядомъ“, то мусить так задовольнити власника роби, „како ся будетъ рядилъ“, то б то як договорився. В цім тексті не все ясно. Очевидно, що купівлі без ряду не буває. Але вираз „поиметь“ сам по собі ще не означає взяти за жінку, оженитися. В літопису читаемо: „Кобылу его поиметь, ... поиметь жену его и дѣти и все имѣнье его возьметъ“ (Іпат. під 1103 р.), а коли хто одружується, бере в жінки, то в літопису читаемо: „и дочерь его пая женѣ“, або „хощю пояти дщерь твою женѣ“ (Іпат. л. під 980 р.). В 103 ст. Тр. сп. Р. П. немає „женѣ“, а просто „поиметь робу“ — не вказано, для чого. „Поимати“, взяти можна і на службу, і на роботу. Ст. 103 уявляє собою одноцілість з статями 102 та 104, в яких річ про найми, службу, роботу. Через це треба думати, що і в 103 ст. річ про це ж саме. Рабу можна взяти на службу собі тільки по договору, по ряду, з її хазяїном. А як же бути, коли хазяїна немає дома? В ті часи походів, одлучок з дому навіть на кілько років, напр., через полон в поході, „пояття“ рабині такого хазяїна собі на службу другою особою була річчю звичайною, як „по ряду“ з хазяїном перед його відлучкою, так і без ряду в його відсутністі, коли немає з ким і договорятися. Хто взяв чужу рабу, той багатів чужими коштами, а тому ставав зобовязаним відплатою чи відслугою за те. Про це, на нашу думку, і трактує 103 ст. Тр. сп. Рус. Пр. В 102 ст. річ про наем свободного, а в 103 — про наем несвобідної, для чого інші формальності, бо вона не правозадатна. Думають, однаке, що в 103 ст. річ про взяття чужої рabi собі в жінки. Це не виключено — однаково раба неправозадатна і належить хазяїнові, а ніхто не в праві багатіти його коштами безмездно, бо раба і її робота належать хазяїнові її. Тому, прінципіально, чи рабу бере хто на службу, чи в жінки собі — це справи взаємовідносин не міняє. Коли б навіть хто взяв собі чужу рабу в жінки, то за взятий об'єкт мусів би заплатити чи одслужити за неї стілько, скілько заподіяв школи, на скілько сам забагатів. Через це він ставав холопом до того часу, поки „виробиться“, поки зліквидує борг, поки обільиться од зобовязання, через що і стає до того часу в відносині „обильного холопа“. Ціна на рабу навіть при купівлі її, як бачили з Слова о Полку Ігор., була іноді зовсім малою. Робота свободного і свободної, як бачимо з 40 та 65 ст. Кар. сп. Р. П., оплачувалася дорожче на рік, ні ж купівля раби у власність. Новгородці, набравши полону в 1169 році, „продаваху судальца по 2 ногати“, то б то по $\frac{1}{10}$ частині гривні. (Новгор. 4 літ., вид. Археогр. Комісії, СПБ.,

1848, стр. 12). Очевидно, що ці суми треба неодмінно розважувати при інтерпретації неясностей норм звичаевого права. Праця і вартість раба завше дешевші і не можуть бути дорожчими за працю і вартість свободного. З рабів у Київській Русі не було дружин та й бути не могло, а військова гідність тоді була найбільшою цінністю. Святополк в 1016 році заплатив дружинникам смердам по 1 гривні за похід, а іншим дорожче. За ці гроші можна було купити 10 і більше рабів. Проф. Владимирський Буданов, подавши докази, цілком логично прийшов до висновку, що в Київській Русі „плѣнныя остаются в рабствѣ до отработки цѣны выкупа“ і що „плѣнник продается не в вѣчное рабство, а только до окончанія отработки выкупа“, через що продавалося і „право на остающуюся отработку выкупа“. („Обзор Ист. Рус.Права“, 1909, стр. 402—403.) Коли сама раба могла виробитися на волю, то свободний міг виробити її од хазяїна ще легче і простіше, а вдвох з нею цього можна було досягти ще простіше і легче. По 103 ст. не може бути й речі про перетворення свободного в раба. Він просто мусів, ставши тимчасово зобовязаним, покрити борг, обілитися од зобовязання — от і все.

На решті, 104 ст. Тр. сп. (121 ст. Кар.) Р. П. каже, що холопство обильне виникає і в тім випадку, коли хто візьме на себе тивунство без ряду або привяже собі ключ без попереднього договору. Тивунство і ключарство — це служба, яка вимагає спеціального знання, довірря, неперервності виконання і відчотності. Досить прочитати ст. 49 — 65 Кар. сп. Р. П., щоб бачити це. Хто став на строк, той мусить відбути строк, а далі хазяїн сам мусів подбати, щоб був заміститель. А коли хто взяв на себе ці обовязки тимчасово, без строку, то він не може кинути без замістителя. Він мусить і відчитатися. Коли хазяїн у відсутності, то мусить ждати його повороту. Тому такий службовець мусить виконувати обовязки тивуна чи ключника аж поки звільниться од них установленим способом, аж поки обілиться від них, через що він і є холоп обельний, обілний, то б то зобовязаний тимчасово.

Думка тих, що вважають ключника чи тивуна рабом, коли він без договору, є помилковою. Не міг же він загубити права свободної людини за те, що не утворив договору. Такого не може бути вже по самій істоті справи. Не кажучи вже про те, що це скасувало б можливість послуг саме в критичнім становищі, коли не можна або нема з ким творити договір, а послуга потрібна, бо ніхто не хотів би ризикувати ні за що ні про що стати рабом, потерпі *своїх* прав ніхто не мусить доказувати — цю потерю прав ключником чи тивуном на свободу і придбання прав на його мусить доводити той, хто претендує на право над ключником чи тивуном. Всякий зобовязаний довести своє право на чуже право, а тому хазяїн повинен доводити своє право на раба. Доказів вимагають не негативні факти, а позитивні. Той мусить доводити своє право, хто претендує на чужу свободу, на чужі права, на виконання чиєсь. Коли для набуття прав 102 ст. установила формальності і двох свідків, то тим більше не може бути придбання прав на чужу особу без всяких формальностей, а тілько тому, що та особа причепила собі ключ. Коли втече раб, а хазяїн знайде його, то при спорі хазяїн мусить довести своє право, що то його раб. Тут же 104 ст. трактує про людину свободну, яка може творити договори і стати

ключником чи тивуном по договору. 104 ст. установлює, що такий тивун чи ключник, коли виконує обовязки без договору, не може кинути їх, а мусить виконувати до передачі другому і відчитатися. Тому він холоп обільний.

У всіх трьох статях — 102, 103, 104 — існує очевидна едність не тілько в тім, що з указаного в статі взаємовідношення виникає зобовязання „обельного холопства“, а і в тім, що обільним холопом робиться людина свободна, правоздатна, діездатна. Вона може стати тивуном чи ключником або „пояти рабу“ по договору з другою стороною. Ця людина в випадку 102 ст., бувши уже зобовязаною перед другою особою, приймає участь в договорі з третьою особою на перехід до неї прав на решту зобовязання. Без цього договір був би не дійсним.

Право навіть в XI столітті не могло виникати з нічого. І коли ми вже при розгляді статів про закупа бачили, що правосвідомість часів Рус. Правди вважала не допустимим забагатіння чужими коштами безеквівалентно і що існуюче право охоронялося законом (звичаєвою нормою) од порушень його, то погляд, наче 104 ст. Р. Пр. Тр. сп. установляла для вільної людини рабство, коли вона робила для когось роботу чи послугу без договору, мусимо визнати противним не тільки змістові 104 ст., а і духові всього права Рус. Правди, і правосвідомості того часу.

Приступаючи до вивчення українського звичаевого права Руської Правди, мусимо завше мати на увазі, що звичаєве право твориться народною правовою свідомістю в звязку з умовами життя. В Рус. Правді є і княжа правотворчість звичаевого змісту, і рецепції. Наукова інтерпретація норм Рус. Правди не може переводитися одірвано од цих основ правотворчості. В них відограють велику роль антропологічні особливості нації і матеріальні умови її життя. Антропології поминути не можна, бо творчости народу поза його природою не буває. Звязана з природою нації пятитонна гамма московських народних пісень, на яку звернув увагу в 1861 році Серов („Основа“, СПБ., 1861, Март, стр. 16—24), має свої причини і наслідки так само, як і семитонна европейська гамма українських народних пісень. Тепер установлено, що пятитонна гамма починається од Китаю, іде через Монголію на Захід в Европу і, по виразу проф. Н. С. Трубецького, уявляє собою „непрерывную линію, идущую с востока, на великороссах ета линія обрывается“ („Исход к Востоку“, Софія, 1921, стр. 97). В правотворчости народів мусять бути такі ж залежності од їх племенного складу. Нам не доводилося читати про Рус. Правду такої праці, в якій належно зверталося б увагу на антропологічні основи правотворчости Українського, Московського, Кривичського, Польського народів, а про те права цих народів часто зміщують. Антропологічні основи ставлять вивчення звичаевого права на твердий науковий ґрунт, рятують од багатьох помилок і визволяють од фальшу тенденційного унітаризму та од безпідставних узагальнень. Національна інервація і звичаєве право народу не можуть бути в суперечці.

Французький антрополог, психолог і філософ Alfred Fouillée пише, що Українська нація належить до адріатичної славянської раси і уявляє собою „кельто-славянське“ сполучення крові, а Московський

нарід — це фіно-германо-славяно-урало-алтайське (монгольське) сполучення крові, з зростаючою перевагою останнього в заходу на схід. („Психологичний нарис Європейських народів“, в польск. перек. Зарембою, стор. 440—441.) Він каже, що „Великоросіяне мають великі протилежності Українцям і Славянам півдня й заходу“ (стор. 460). Ясно, що це має свій вираз перш за все в сфері організації взаємовідносин, то б то в правосвідомості і правотворчості. Так само характеризує ці народи і німецький антрополог Д-р Hans Günther. Українців він односить до дінарійської (адріатичної) раси, а Москвинів називає „Фіно-монголами“, і каже, що мовно вони звязуються з славянами, але кровно й психологично належать до Азії. (Rassenkunde des deutschen Volkes, München, 1923 р., стр. 197—200.) Розсліди над кровью, зроблені в Петербурзі проф. Манойловим, потвержують це. Він установив, що од шлюбу Москвина з Татаркою або Фінкою кров у дітей зостається майже тою ж, а од шлюбу Москвина з Славянкою значно міняється. Коли існують кровні особливості, то існують і психологочні особливості, а тому і правосвідомість мусить бути іншою, і звичаєве право іншим. (Про аналізу крові див.: Е. О. Манойлов, „Архив кримінологии и судебной медицины“, Харков, 1926, т. I, кн. 1, рефер. Краинской-Игнатовой, стр. 159—160.) Значить, і вивчення та розуміння давніх правових норм Українського народу не можна переводити через правосвідомість Московського народу, як це робить російська школа учених, підпорядковуючи науку політиці унітаризму.

Вже Київський початковий літопис підкреслив одміни Полян (Київської землі) навіть од единокровних сусідів, особливо в сфері родинного права. І це як раз там, де творилася Руська Правда. Звідкіля ж узялися ті одміни, якого вони походження? Безперечно, що в цім велику ролю зіграла Кельтська Русь, яка прийшла в Полянську землю з родинами і злилася з місцевим Українським населенням кровно і духовно в антропологичну одноцілість Кельто-Славян. Те саме було і в Галичині. (Див. мою працю: „Звідкіля походить Русь“, Прага, 1929 р.). Цього ще ніхто не брав на увагу при вивченні Рус. Правди. А вплив Гальської Руси був таким великим, що, напр. інститут приданого, маткові права жінщини на Вкраїні і у Галів-Кельтів спільні. Русь до того, що мала Українська нація, принесла з собою кельто-греко-римську культуру. Ясно, що це не могло зостатися без наслідків у сфері взаємовідносин, яка є сферою права. Тому то, як завважив проф. Ф. Леонтович (та й інші), між Руською Правдою і Московським правом „проходить нич'єм ненаполняемая пропасть“. З Київа на північ ішов не кельтський нарід, а окремі завойовники з дружинниками ріжних племен.

Стара морська термінологія на Вкраїні грецька, римська і кельтська. Корабель, парус, стерно, плавба, кубара, щогла — це з грецької культури. Ключ (гребка на кораблі) — це з греко-кельтської культури. Якор — це латинське апсона (я в початку з юса). Кормило, руль — це латино-кельтське. Суд (пристань, причал, гавань), судно — це з кельтського souder — сполучати, зводити до купи, причалювати, а гаме — рамено (весло). Це вказівки впливів. Ясно, що вплив не міг обмежитися тілько морською справою. Був він і в правосвідомості, і в взаємовідносинах, і в соціальному укладі, і взагалі в праві, був він і в праві Руської Правди. Виключити цього не можна. І хоч це і не-

приємно норманістам, але історична дійсність свідчить про інше і промовляє науці про греко-римо-кельтські впливи на Україні з найдавніших часів і про відсутність тих впливів на півночі, а скандинавських на півдні.

В Руській Правді ми, однаке, знайдемо не про все. Напр., про *кметів* не згадано. Але існування кметів є історичним фактом і цей факт у житті був тим соціальним явищем, яке творило досить складні правові взаємовідносини на Україні, які знайшли свій вираз і в Руській Правді. Кметство з цього боку і для цього ще не вистудіюване. Акад. В. Перетц в своїй праці „Слово о Полку Ігоревім“ (Київ, 1926 р.) подав про кметів майже все і з того виходить дуже мало (стор. 155—156). Міクロшіч виводив це слово од латинського *comes* і *Маценауер* — од грецького *Κομήτης* — селянин, хлібороб, а про латино-кельтське *métairie* — ферма, хутір, помістя, *métayer* — фермер, хазяїн-хлібороб, арендатор, володілець землі, ферми хліборобської, той, що продукує жито, пшеницю — про це і не згадано. В Слові о Полку Ігор. читаемо: „А мои ти Куряне свідоми *къмети*: под трубами повити, под шеломы взлеляни, конець копія вскормлени, пути им відоми, яруги им знаєми, луци у них напряжени, тули отворени, сабли изострени, сами скачуть аки сірии волци в полі, ищучи себі чести, а князю славы“. Кмети і в літопису — це кінники, одважні люди, скачуть „на комонях“, свідомі, випробувані, хоробрі. В українській живій мові зосталося „кметь“ для означення селянина, хлібороба, людини метикуватої (метець, метикувати — *metayer* — попередне „ко“ і „к“ випало, як у Кельтів-Галів, так і в Українців). У Греків та Римлян — це означення і для людей, які носять чуприну на голові, довге волосся, як вояки у Кельтів, як Святослав, як Запоріжські козаки. У Чехів та Словаків *kmen* — пень, рід, покоління, *kmet* — старіший, старший, родоначальник.

Кмети — це ті, що у Кельтів належали до класи кінників (*equites* — у Цезаря в *De Bello Gallico*, сом. VI, сар. XIII). Ці кінники носили чуприну, яку заплітали за лівим ухом. Вони були вояками — хліборобами. Для ведення хазяйства мали рабів і клієнтів. Як бачимо з Слова о Полку Ігоревім і з літоп. звісток, Українські *кмети* ходили на війну на добрих конях, були добре озброєні вояки. На добрих коней і на добре озброєння потрібні були засоби. Ідучи в поход, кмети мусіли на когось покинути своє хазяйство, щоб воно не занепало, а добре йшло-б собі і без них. Коли б вони попали в полон на довший час чи хтось з них був би вбитий у поході, то дома зоставалася родина і хазяйство мусіло не занепадати, бо те хазяйство було основою доброго війска. Тут, в цих умовах життя, мусимо шукати пояснень і для питань про холопів, про закупів, про ключника, який взявся за це без договору, і т. д. Тут треба шукати відгадку і для хазяйських обрахунків 49—65 ст. Кар. сп. Рус. Правди, які вважаються до цього часу не зрозумілими, а де хто вважає їх просто нісенітницєю, вигаданою якимсь грамотієм. То і не вигадка, і не ні. енітниця, а тогочасний економічний обрахунок для правового унормовання. Кмети без цього обйтися ніяк не могли і сама влада мусіла подбати про це так, як читаемо в договорах з Греками 907, 912, 971 років. Святослав в 971 році з Греків данину „имяшеть же и за убіенія, глаголя: „яко

род его возьметъ“. В договорі Олега 912 року установлені норми і для Греків „по закону Рускому“, викуп полонених, передача спадщини на Вкраїну рідні померлого в Греції. Це більше як за 100 років до Руської Правди. Право Руської Правди стояло високо, було розвиненим, і це треба мати на увазі при вивченні.

Закуп, холоп, обел, обилний, обелний, обельний — це не рабство і взаємовідносини не рабства. Це правовий стан взаємовідносин пра-воздатних і діездатних контрагентів, означення прав і обовязків у певній сфері взаємовідносин соціального складу громадянства Київської Русі.

Перенесення вивчення Руської Правди на природний для неї ґрунт і вжиток нових відповідних цьому методів буде єдино науковим ви-членням цієї давньої памятки права Українського і Славянських народів. Це гарантує і од таких товмачень, як „обель“, „обиль“ — це раб, як „хоть“ (дружинник) — це „хотя бы“, як „свійський“ — це „войинский“, як „вдачъ“ (той, хто шукає допомоги, вдається за поміччю) — це „вы-данный головой“ (ясно, що вдатися — до кого-сь за чим-сь, а видати — кого на що) і т. д., і т. ін. Стара площа і старі методи, як бачимо, приводили до курьозів і віддаляли од справжнього розуміння Руської Правди і її права.

